

Славчо Паскалев – критикът на 1910 г.

Яни Милчаков, Младен Енчев

Биографично и биографско

Човекът е историчен – човекът е в историята – човекът е история...

Раймонд Арон

Тази афористична триада може да служи и за девиз на модерната биографистика. Нейните разнопосочни интерпретаторски мотивации са предмет на друг анализ. Много обяснения дочака и съвременният „бум“ (наречен дори „епидемия“) от биографични изследвания. Една хипотеза твърди, че „бумът“ компенсаторно е предизвикан от кризата – а според линията Барт-Фуко – от „смъртта на автора“ и на литературната фикция. В глобалните информационни вълни на интернет-епохата и „cyber-универсума“ измисленото, игровото, фикционалното, виртуалното, сюрреалното и фантастичното забавлява, увлича, очарова, втрещява, но и пресища. Така в многообразието на *science fiction* и „фентъзи“ вечният копнеж у хората по „истинската история“ и разказваческото изкуство на „живия глас“ с име превръща реалните човешки животи в разкази.¹ Като паралелни явления обикновено се посочват „документалната“ и мемоарната литература, колкото относителни да са техните обхвати и дефиниции. Плод на същата тенденция (с признаци на деградация) са всевъзможните телевизионни „риалита“, в които понякога физиологията брутално заличава границите между лично и публично. Подобна е и културата на виртуалното общуване с „живи хора“ из Мрежата, из която наред с безграничните информационни удобства коварно дебнат и всякакви „живи“, а понякога отвратителни патологии. В тази социокомуникативна среда биографистиката (заедно с Новата историография на всекидневието) става пълноценен субститут (конкурент, заместител, „дестилат“ и т.н.) на белетристиката. Дали обаче не наблюдаваме подобни релации още в структурата на животописите, създадени от Плутарх и Светоний (спрямо митологичните теогонии и генеалогии например), в античната паренетика, в патристиката и в средновековната агиография (спрямо каноничните личностни образци), в мистифицираните до фантастичен разгул ренесансови и барокови (авто)биографии от XVI–XVII в.

¹ P.J. Eatkin. How Our Lives Become Stories. Making Selves. Ithaca-London, 1999.

(спрямо разцъфтелите точно тогава комплекс от „помощни“, а всъщност поразително ерудитски научни дисциплини, чиято основна задача е чрез анализ на документи и артефакти да доказват кой текст е автентичен и кой е фалшифициран, кой е истинският лекар, търговец, дипломат, ди-настичен претендент, папа и т.н. – и кой е измамникът-самозванец)? Победа над фалшификата за образованите хуманитаристи от това време със сигурност е носила не само утилитарна информация – тържеството на истината, доказана чрез рационални познавателни методи и аналитични процедури, е доставяло и естетическа наслада.

Една драма обаче разтърсва съвременната биографистика при ней-ния иначе очевиден триумф. Неотдавна тя беше оприличена на „Бер-мудски триъгълник на теорията“. Катастрофичната метафора развива Дж. Рус в студията си „Животът – спрямо Разказа – спрямо Обществото“. Гибелният „триъгълник“ се появява в резултат от „разрушителното въздействие“ на постструктуралисткия интелектуален обрат върху био-графичните студии. Триъгълникът изглежда условно така: от една страна е ясно, че няма и кой да създаде текст, който да съдържа „идеално“, „всеобхватно“, „научно“ и т.н. описание на нечий друг или на собствения живот, предначертан и изживян според някакви „обективни“ закономерности. От друга страна обаче съществуват неща въпреки тек-ста, въпреки репрезентацията, въпреки самото говорене или писане; съ-ществува все пак в някакво време някакъв действителен живот, който искаме да реконструираме чрез текстуални категории.² Като уязвимо поле на модерната биографистика се посочва, че автоагресията на Винсент Ван Гог например вече е дочакала 13 най-различни обяснителни версии. В солидни биографични студии за художника ги развиват психоаналити-ци и изкуствоведи.³ Нека обаче се запитаме с препоръчания от същия Рус „интелигентен реализъм“ – а кой интелигентен читател е абсолю-тно убеден, че държи в ръце точно книгата с единственото, научно пот-върдено и необоримо обяснение за отрязаното ухо на Ван Гог? Държи ли читателят непременно да научи само това обяснение? И не би ли захвърлил всички посочени студии в полза на свободно романизираната биография на Ван Гог като „Жажда за живот“ от Ървинг Стоун? За раз-лика от позитивистките монументи под описателния знак „живот и де-ло“ или импресионистичното „портретуване“, понятието „биографич-но“ тук е употребено в общия смисъл на онова, което съвременните со-циални науки определят като структура на биографичния факт. Макар компромисно да смесва биологично и социално, тази структура не може да не следва здравия разум в една принципна даденост. В хода на всеки човешки живот се случват с най-голяма вероятност цикли и събития, които предопределят възрастта (домашно възпитание, житейски умения,

---

² J. P. Roos. Life vs. Story vs. Society: A Methodological Bermuda Triangle? – In: Methods for the Study of Changing Forms of Life (Ed. U. Bjornberg) Viena, 1991, p. 7–9.

³ W. McKinley Runyan. Life Histories and Psychobiography: Explorations in Theory and Method. Oxford University Press. 1982.

образование, брак, професионална кариера). Те залягат в индивидуалния опит на почти всички хора, а изключенията са социално маркирани. Случват се с по-малка вероятност събития (като тежка инвалидност, смърт на дете, финансово разорение, огромно наследство, емиграция), които преживяват по-малко хора в определени възрастови и социални групи. Накрая се случват събития от политически, културен или друг характер (покръстване, чумна епидемия, война, революция, въвеждане на задължително образование), които не са свързани нито с възраст, нито с вероятност, но когато се случат, засягат на практика всички хора от всички възрасти и социални групи.⁴ Биографичният факт като събитие – в смисъла на „факта“ и „събитието“ според учени като Рикерт и Лиотар например – не е само подредена съвкупност от свидетелства на очевидци и купища документи, приложени към дата в календара. „Фактът-събитие“ е рефлексивно конструиран „знак на историята“. „Май`68“ например като дата оставя незаличими белези в десетки хиляди студентски биографии в Париж и другаде на Запад. Всички те са свързани със знака на общото „усещане за несправедливост“⁵ и „революцията срещу статуквото“. Така философските икони на световната левица като Сартър и Маркузе ще величаят тази екстремистка клоунада. В нея здравият разум обаче може да види само хаос от хорови декламации по „червената книжка“ на Мао, чупене на витрини, наркотични трансове, палене на автомобили и свободен секс. От гледна точка на историческото време структурата на биографичния факт може да фиксира както хронологичен момент или отрязък, така и „серийно“ възпроизводство на личностни или колективни роли при събитийни съвпадения в различни епохи (например „болшевики vs яacobинци“); тя може да обхваща например като равноценни извори за живота на биографичния човек както регистрите на ражданията и нотариалните документи за собственост, така и митовите, идеологиите, утопиите; както формалните институции на държавата и вярата, така и тайните ритуали на алтернативни общности и субкултури; както житейското поведение на велики личности, на елити и на типични „малки“ хора, водещи се от „здравия разум“, от традициите и практиките на колективния „исторически манталитет“, така и фантазиите на деца, на психологически аутсайдери, социални маргинали и обладани визионери. На свой ред понятието „биографско“⁶ в най-елементарен работен смисъл тук означава наративната конструкция на разказа за един живот. Нейните конвенции и модалности изграждат индуктивните потвърждения на теоретичните и аксеологичните конструкции в текста на

---

⁴ D. Dobrowolska. Przebieg życia-fazy-wydarzenia. – Kultura i społeczeństwo, t. XXXVI, 1992, № 2, s. 83.

⁵ J. F. Lyotard. The Sign of History. – In: The Lyotard Reader. Oxford, 1989.

⁶ Терминологичният нюанс дължим на М. Неделчев и неговата студия: Биографският образ на Стефан Стамболов – типове митологизации и демитологизации. В: М. Неделчев. Три студии. С., 1992, 29–47.

биографичното повествование. (Пример със световен отглас преди време предлага скандалът около думата „*кариера*“. За мнозина тя звучеше неутрално или дори оправдателно в заглавието на изключителния документален филм на Й. Фест „Хитлер – една кариера“. А спорът дали фундаменталният за историографията фразеологизъм „*упадък на Рим*“ е описателен, или оценъчен, вече трае близо два века.) Така „биографската“ е изведено от знаменития критерий на К. Попър за „фалшификацията“ на научната теория (по-точният спрямо оригинала термин „фалсифицируемост“ звучи доста тежко на български⁷); т.е. – че опровержението на първоначалната хипотеза са познавателно по-ценни, отколкото нейните позитивни потвърждения.

С какво относително краткият – с ненавършени 45 години – живот на Славчо Георгиев Паскалев – талантлив, ерудиран и авторитетен учител по литература в Търновската гимназия „Св. Кирил“, полиглот, критик и библиограф от началото на ХХ в. може да ни задържи при дискусията в биографичните теории? И с какъв познавателен фрагмент една реконструкция на образа му като литератор би обогатила представите ни за едно особено значимо време в българската литература и култура, съсредоточено в годините 1907–1910? Биографичният разказ за личност като Славчо Паскалев не може да се ограничи само до сведения за реален човек със свое име и с живот, изживян между две дати. От друга страна, без да твърдим с деконструктивистко пресилване, че възприемаме живота му само като фикция, „сглобена“ от инвенциите и конвенциите на неговите публикувани, ръкописни, изгубени и неосъществени текстове, ще трябва да говорим непременно за текстове, естетически вкусове, педагогически теории и системи на критично мислене, които са оставили следи у него. Рискът пред такива усилия не е в обстоятелството, че животът на български литературен педагог и интелектуалец от смятаната за спокойна, изискана и европеизирана „*La belle époque*“ с гражданския профил на Славчо Паскалев изглежда „скучен“. Макар че, ако решим да четем като знаци всички важни събития, които се случват само в Търново от „култовата“, „изискана“ и „европейска“ 1907 г. например, доста ще се колебаем, кое ли е оставило най-силни следи във всекидневния живот и в интелектуалните занимания на литератора там: епидемията от холера (мрачен знак за градската хигиена тогава) или учредяването на Есперантистката лига (радващ жест на българския европеизъм и „глобализъм“ в същия момент). По същия начин можем да гадаем дали през 1910 г. Паскалев е бил повече впечатлен от Халеевата комета на небето, или от скандалната литературна анкета в „Балканска трибуна“. Вярно е, че неговата кариера е по-скоро нетипична. Но и с нетипичността си тя едва ли може да заинтересува търсачите на литературни сензации, до-

---

⁷Този вариант на превод например е предпочетен в: Х. Шмид; Г. Шишков. *Философски речник*. С., 1997, с. 489.

колкото това (поне в българската традиция) означава интимни клюки и легенди за писателски вражди, битови чудатости, дребнавости, личностни пороци, колегиални зависти, интриги, любовни съперничества, плесници, бохемски подвизи и т.н. Никой няма да измисли формула, по която хуманитарните науки могат да установят „точните“ взаимодействия между това, което един автор пише, и това, което той върши извън текста – от получаването на хонорар и бой на барикада до признание в любов или политически донос срещу колега. Риск обаче крие и самата арбитралност, с която фрагментите от живота попадат във властни (стари или нови) дескриптивни, доктринални и аксеологични стереотипи. В случая това могат да бъдат „възрожденско духовно наследство“, „бел епок“, „учителска мисия“, „модернизъм“, „градски интелигент“, „културна европеизация на България“, „духовна криза“, „Търново от началото на XX в.“, „индивидуализъм“, „декадентство“, „социализмът като романтичен блян“, „Жрецьт-воин“, „ляво поколение“ и т.н. С тях ще се опитаме да оперираме и същевременно – да ги „фалшифицираме“. Задачата, която си поставяме в тези редове, изисква и да поясним, че няма да следваме иначе благородния в своята преоткривателска и емоционална енергия литературнобиографичен образец „един незаслужено забравен талант... спътник на първенците... значим за времето си“. Кой, по какъв път, в какво време и чий спътник е бил, предстои да разгледаме. Но и двете най-популярни (макар много различни по тон и по години на поява) книги на участници в литературния живот от времето на Паскалев – „Ляво поколение“ на Ив. Мешеков и „Романът на Яворов“ на М. Кремен – илюстрират, че Паскалев и литературните спорове, в които авторитетно се е включвал, съвсем не са забравени. Впечатлявал е много свои именити съвременници, между които К. Величков, К. Христов, д-р Кр. Кръстев. Определено личат чертите му на прототип у един второстепенен според повествователната йерархия, но особено изразителен за културния „имидж“ на периода 1910–1920 г. герой на Ем. Станев. В тритомния „Речник на българската литература“ няма и дума за Славчо Паскалев. Конфузът донякъде е преодолян в поредицата „Периодика и литература“. Там освен кратка биобиблиографична справка за него, в обзора на сп. „Мисъл“ Л. Стаматов и Г. Цанков го определят като „изключително талантлив критик“, автор на „блестяща статия за детската литература“⁸. Статията привлича вниманието и на други съвременни български литературоведи.⁹

Славчо Паскалев не оставя книга. Неговите десетина критически текстове се намират в труднодостъпни издания. Той обаче живее и особен литературен „живот след смъртта“, какъвто не радва духовете на повечето от големите български критици и литературоведи. Паскалевата съд-

⁸ Периодика и литература. Т. III (1902–1910). С., БАН, 1985, с. 800.

⁹ По-подробно за изследванията на П. Парашкевов, Вл. Трендафилов, А. Хранова и С. Янев ще стане дума в отделна глава.

ба *post mortem* съдържа нещо доста нетипично за българските традиции. Много особен български литератор, Паскалев остава след смъртта си предан докрай ученик и последовател като Иван Мешев, който също си извоюва име на много особен български литератор. Оприличават го на «бяла врана». Или на «чешит», което в превод от турски означава пак особен и непредсказуем, а в един нюанс, свързан фразеологично повече с изкуството, може да значи и «изненадващ с разнообразие». Най-модната българска стилистика пък би предложила по-звучния синоним «некомпатибилен». И ученикът остава верен не само в своето благоговение пред Учителя. Мешев отстоява верността си като взема трудно, рисковано и скъпоструващо решение за една литературнокритическа кариера в България между 20-те и 60-те години на ХХ в. Критикът безкомпромисно ще следва собствените си принципи и разбирания за социалния смисъл на литературата; ще излиза постоянно извън литературния «мейнстрийм» в лоши за самостоятелното мислене политически конюнктуре, няма да се подчинява на «правилните» моди и на «безпрекословните» авторитети. Опитът ни да проследим и тази духовна връзка в нейния културен контекст ще бъде сред малкото по-обстойни, но все още недостатъчни изрази на изследователска почит към големия български критик и литературовед Славчо Паскалев.

Biographia literaria: траектория: факти и знаци

Той е роден на 1 май 1874 г.¹⁰ в Търново и – както пише в спомените си един от неговите ученици – е „истински аристократ и вярно чадо на старинен търновски род“.¹¹ Мемоаристът продължава:

---

¹⁰ Едва ли по такъв проблем може да се допълва изследовател и роден търновец като Ив. Богданов, в чиято библиографска справка точната рождена дата на Славчо Паскалев е отбелязана като неизвестна (И. Богданов. 13 века българска литература. Т. I, С., 1983, с. 379), но тя се съдържа в: Български книги. 1878–1944, т. VIII. Именен показалец, част 2 М–Я; А–Z, с. 59, където е посочено „Паскалев, Славчо Георгиев (В. Търново, 1.5.1874–28.1.1919, Пазарджик). Други кратки биографии и сведения: Славчо Георгиев Паскалев (1874–1919) – В сб.: Бележити търновци. Биографичен и библиографски справочник на дейци, родени, живели и работили във Велико Търново през ХII–ХХ в. БЗНС, С., 1985, с. 391–392; Ст. Н. Коледаров. I. Славчо Паскалев. – О б щ и н с к и в е с т н и к Велико Търново, бр. 3, 1940; 2. Из младежките ми спомени. Търново, 1940, с. 17–18; Народно читалище „Надежда“. Държавен архив. народна библиотека „П. Р. Славейков. 125 години Архивен и Библиографски указател. В. Търново, 1994, с. 104; 375; Юбилейна книга 1930 на В. Търновската народна мъжка гимназия „Св. Кирил“ по случай 50 години от основаването ѝ. В. Търново, печатница „Отец Паисий“ – Ст. П. Ралевски & Хр. Дамянов, 1933; Негаснещо просветно огнище. Сборник. С., 1987 – раздел „Спомени на възпитаници на Мъжката гимназия“ (с. 185 и по-нататък) Изказваме голямата си благодарност на колегата доц. д-р Сава Василев, както и на всички специалисти от архивите и библиотеките на Велико Търново, които помогнаха в издирването на документи за Славчо Паскалев.

¹¹ Ст. Н. Коледаров. Из младежките ми спомени..., с. 17–18 (болдираните пасажии в цитатите – наши).

Винаги коректно облечен, отгледан в барска къща, с обноски – красивоглезени и хубаво отмерени, той – в приятно общество-бе говорлив и особено духовит. Аз познавам малцина като него, чиито беседи оставят винаги впечатления, а закачките му – колкото чести, толкова незлобливи и духовити. **Произхождащ от особено интелигентно семейство, той правеше чест всъд, където попаднеше.**¹²

Този аристократичен образ стои далеч от литературния стереотип на учителската мъка, която тогава се излива в народническо-сиромахомилските проповеди и вопли в проза или в стихове. Тъжни факти за живота, смъртта и печалната посмъртна участ дори на именит учител и писател като Христо Максимов-Мирчо (по думите на Алеко – „чиста душа, отзивчива до болезненост на народните болки и тегла“) научаваме и от дописки като следващата. Пак в „знаковата“ за българската литература 1907 г. я публикува един столичен вестник:

Вчера тук, в София, в „Бит пазар“ се продадох на публичен търг и на ока цели снопове годишни течения от списанието „Учител“ и изданията му, оставени от покойния труженик в областта на народната просвета Христо Максимов. Тъжно става човеку и сърдцето му се свива от болка, като гледа как изданията на покойния Максимов се продаваха на мезат и като гледа гамениите да ги продават по няколко стотинки. Неужели неговите наследници... трябва да се полакомят за някакви мизерни 50–60 лева? /.../ И знаете ли кой продава тези книги? Братът на покойния, Крум Максимов, а в роднинския съвет е Т. Влайков.¹³

В следващия брой на същия вестник обаче откриваме описание на едно светско събитие в живота на гимназиалните учители от Търново. Това е изпращането на директора Димитър Берберов на нов пост в София. Очевидно силно привързан към него като човек и колега, Паскалев му посвещава една от големите си студии¹⁴ с думите „На г. Д. И. Берберов, като израз на дълбоко уважение“ и го последва до смъртта си в Пазарджик, където след директорството си в София Берберов ръководи изключително силния учителски състав на пазарджишката гимназия, сред който тогава са и няколко бъдещи ръководители на университетски катедри:

На 14 т.м. събота вечерта всичките учители от Търновската мъжка гимназия «Св. Кирил» се събраха в малкия салон на хотел «Борис» на другарска прощална среща по случай заминаването на обичния им бивш директор

---

¹² Пак там, с. 19.

¹³ Балканска трибуна, 1907, бр. 135, (21.04), с. 3.

¹⁴ С. Паскалев. Нашата ученишка библиотека. Сведения за ученишката библиотека при гимназията и бележки по уредбата на ученишките библиотеки изобщо – В: Годишник на В.-Търновската държавна мъжка гимназия „Св. Кирил“ за учебната 1908–1909 година. Година тринадесета. В.-Търново, Печатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1909. Неофициален отдел., с. III–XXXV к.

г. Д. Ив. Берберов, който отива за такъв в II Софийска мъжка гимназия. Тук те прекараха с песни и весели разговори до 1 часа след полунощ, когато си тръгнаха изпроводиха г. Берберов до «Исаря» и се разотидоха по домовете си предоволни от прекараната вечер. Г-н Берберов заяви, че отнася най-светли спомени от своето тригодишно служене с другари, между които съществува такава образцова колегиалност, и учителите му заявиха, че и те са се събрали всички до един да му засвидетелствуват своите почитания и признателност за неговото коректно държане и тактично ръководене управлението на поверената му гимназия.¹⁵

Може тази веселба да е била само епизод в трудното всекидневие. Но нека подчертаем – прощалното „парти“ на гимназиалните учители от провинцията (колкото и търновци да настояват, че именно техният град си остава истинската българска столица) е тема за светската хроника на един централен вестник. (Ето нещо, което 100 г. по-късно в България ще бъде напълно немислимо, защото герои на този вид вестникарски рубрики ще бъдат изключително хора, които с образованието и културата няма да имат нищо общо, и които едновременно с „лайфстайл“ – светските, ще пълнят и криминалните хроники...). Гимназиалният учител е тематизиран и в литературата. В конфронтация с Елин-Пелиновата „Душата на учителя“ и, може би, „Старият учител“ на Д. Немиров, разказът на А. Протич „Душата на гимназиалния учител“ от „Ева“ (1907) например привнася дори и модерен „декадентски“ еротизъм сред терзанията на тази душа. Факт е, че към 1910 г. съсловието на гимназиалните учители в България се въприема като прилично заплатено, „по-охолно... по-свободно от странични залисии“. След тази своя констатация студентът на д-р Кръстев Б. Тричков описва гимназиалните учители и като най-активната група в литературния живот:

Болшинството от редакторите и сътрудниците на списанията са тук, научният отдел е изцяло в техни ръце; тук са и почти всички, които се упражняват в критика, голяма част от стихотворците и белетристите са също тук, в тая среда се намират и най-много абонати и читатели на сериозна художествена литература.¹⁶

Авторът оценява техния по-висок социален статут в контраст с останалото учителство. То на свой ред е характеризирано като „симпатичен, интелигентен елемент, който предизвиква съчувствието на човека с трагичната си участ“¹⁷. Но колко общо има реалният Славчо Паскалев с фикционалните учители у Елин Пелин или у Чудомир? С

¹⁵ Балканска трибуна, 1907, бр. 136, (22.04), с. 3.

¹⁶ Б. Тричков. Нашите писатели и нашата публика. – М и с ъ л. Литературен сборник. Кн. 2, 1910, с. 192.

¹⁷ Пак там, с. 189.

идеализираните силуети на безпарични, брадати, дългокоси, небрежни в облекло и обноски, унесени в бляновете на „новото“ идеалисти, „чу-чулигите“, каквито ги изобразяваше официалната живопис на НРБ? С покъртителните образи на учителя и учителката в поезията, каквито ни припомни в студията си наскоро Н. Георгиев – „*Девойка тамо (пре-цъфтяла роза), до нея момък млад (с туберкулоза)*“¹⁸ Колкото тези образи наистина съдържат „реалистична типичност“ от историческо и социологическо гледище, толкова и действително живелият техен колега и съвременник Славчо Паскалев е по-различен от тях. „Редът на дискурса“ обаче в съответната „констелация“ (по думите на М. Фуко) или „историографската матрица“ (ако перифразираме П. Рикъор) може да подчинява дори и жизнеописанието на един очевиден аполитичен интелектуалец като гимназияния учител Славчо Паскалев. Така в един сборник от 1985 г. за историята на Велико Търново името му е споменато единствено на страница в редицата от имена на търновски социалисти.¹⁹ Ив. Богданов по-общо отбелязва „*голямото му влияние сред напредничавата младеж*“.²⁰ Друго издание от 80-те години наред с някои ценни биографични сведения разгръща мотива за идеологическите пристрания на Славчо Паскалев, който се оказва

...любимец на учениците-социалисти, в чиито кръжоци участва...съмишленник и поддръжник на социалистическите идеи. Особено активно е подкрепял дейността на учениците – социалисти Васил Сребров, Стефан Димитров, Драгомир Герганов и Стоян Коледаров.²¹

Самият ученик на Славчо Паскалев и активен социалист Стоян Коледаров твърди за своя иначе обожаван учител друго:

...разбира се, той беше далеч от социалистическото веене, което бе обзело почти цялата тая младеж.Той някакси отдалеко и само му съчувствуваше, защото беше зает със своята естетика, що той намираще в най-тихото ѝ пристанище – изящната литература.²²

Кирил Христов действително споменава в мемоарите си, че като ученик и вече литературен дебютант Паскалев е посещавал социалистическия „кружок“ в Софийската гимназия през 1893 г.²³ Дебютите му по това време като белетрист („Просяче“) и преводач („Песента на риза-

---

¹⁸ Н. Георгиев. Учител по литература ли? Не съм от тях. II. Превръщанията на Андрешко. – Български език и литература. Год. LII, 2009, Кн. 5, с. 3–4.

¹⁹ Велико Търново 1185–1985. С., ОФ, 1985, с. 137 (ред. Н. Ковачев).

²⁰ И. Богданов. Тринадесет века българска литература..., т. I, с. 379.

²¹ Бележити търновци..., с. 392.

²² Ст. Н. Коледаров. Из младежките ми спомени..., с. 18.

²³ К. Христов. Затрупана София. Спомени. В: Съчинения. Т. 4, С., 1967, с. 34–35.

та“ на Т. Худ), публикувани в „Ден“ на Я. Сакъзов – най-лявото като културна ориентация тогавашно списание —са типична литература на социалното състрадание. Идеологическата догматика отпреди 1989 г. фаворизираше тази линия като „гръбначна“ или „магистрална“ в развитието на българската литература. След това пък свободната българска литературна наука предпочете удобството (за да не казваме леността) на тезата, че такава линия изобщо не заслужава внимание.Ето защо е редно да кажем нещо за нейните следи в най-ранните публикувани текстове на Славчо Паскалев. Той превежда „Песента на ризата“ („The Song of the Shirt“) от шотландския поет Томас Худ. „Песента“ придобива изключителна популярност след появата си в 1843 г. Под същото заглавие големият френски художник Г. Доре рисува картина, а през 1908 г. е създаден дори и кратък американски филм. Две от дванадесет 8-стишни строфи на „Песента на ризата“ започват действително да се пеят. Песента става програма, която пряко вдъхновява много инициативи на социалните активисти и феминистките в защита на работещите жени. С много основания този текст се смята за пръв по масовост антикапиталистически и еманципаторски химн; отделен въпрос е, че точно този вид производство, което с право предизвиква морален протест и човешко съчувствие, наред с някои други надомни манифактури през 40-те години все още изостава най-далеч от ефективната организираност на индустриалния капитализъм и първите му значими социални придобивки. Най-вероятно 18-годишният Паскалев, който още не е овладял английския, се е водил по немския превод на Ф. Фрайлиграт („Das Lied vom Hemde“) от 1847 г., но без съмнение е ползвал и английския оригинал. От нюансите в неговия смисъл, реалии и ритъм са далеч повечето стихове в превода на Паскалев. Не липсват клишетата, но има смайващо сполучливи попадения като синонимия и еквиритмичност („*In poverty, hunger, and dirt – В нищета, окъсана, гладна; „Along with the barbarous Turk – В ръце на неверници зли!; Oh, God! that bread should be so dear/ And flesh and blood so cheap! – О, Боже, защо е хлябът така скъп// тѣй евтини тяло и кръв?*“ и др.) Труден е преводът на типично английските конструкции, които освен това реторично усилват и важния за творбата пряк феминистки протест („*A woman sat, in unwomanly rags...*“ – „жената седеше в |неженски, но по-точно: „недостойни за жена“| дрини“). Ритмичната линия се колебае между двата най-популярни варианта на английския тонизъм. Това са „обикновения“ (*common*) или «птичарския» (*poulter`s measure*), които съответно редуват в четиристишия 4 и 3-ударни или 3-3-4-3 ударни стихове. Стихът на оригинала разчита и на трайни семантични асоциации у английския читател с песните на „обладаните“, бедняците и просящите.²⁴ На слух обаче английският и немският тонизъм от този тип („Горски цар“ на Гьоте, „Лорелай“

---

²⁴ М. Гаспаров. Очерк истории европейского стиха. М., 1989, с. 168.

на Хайне) в България тогава се „чуват“ и превеждат само като амфибрахий; в 3-стъпен амфибрахий е и първият известен ни засега руски превод на „Песента на ризата“, вече от 30-те години на XX в.

<p>With fingers weary and worn, With eyelids heavy and red, A woman sat, in unwomanly rags, Plying her needle and thread – Stitch! stitch! stitch! In poverty, hunger, and dirt, And still with a voice of dolorous pitch She sang the Song of the Shirt</p> <p>„Work! work! work! While the cock is crowing aloof! And work – work – work, Till the stars shine through the roof! It's Oh! to be a slave Along with the barbarous Turk, Where woman has never a soul to save, If this is Christian work!</p>	<p>Mit Fingern mager und müd, Mit Augen schwer und rot, In schlechten Hadern saß ein Weib Nähend fürs liebe Brot. Stich! Stich! Stich! Aufsah sie wirt und fremde; In Hunger und Armut flehentlich Sang sie das »Lied vom Hemde«.</p> <p>»Schaffen! Schaffen! Schaffen! Sobald der Haushahn wach! Und Schaffen – Schaffen – Schaffen, Bis die Sterne glüh'n durchs Dach! O, lieber Sklavin sein Bei Türken und bei Heiden, Wo das Weib keine Seele zu retten hat, Als so bei Christen leiden!</p>	<p>Подутите пръсти болят, И очи болят на бледното лице... В бедната си къща шивачка стои С игла и платно в ръце... Ший, – ший, – ший, В нищета, окъсана, гладна, И с глас жаловен песен тя една За ризата пей безотрадна:</p> <p>„Работи! работи! работи! Щом първи петли закрепят! Работи! работи! работи, Звезди догде заблестят Ах, по- добре й робиня да бъде В ръце на неверници зли! Там няма ни рай, ни ад, като в нас – В нас, християни свети!</p>
---	---	---

Паскалевият превод, макар и технически несъвършен, е пионерски тоничен опит в българската поезия от края на XIX в. Като оригинално и преводно творчество тази стихова система предстои да бъде усвоявана на български цели 30 години след превода на *„Глориен Жорж*. Под

този (доста рядък по образуване) и донякъде мистификационен псевдоним – превод на френски на собственото си име – Славчо Паскалев публикува своята «Песен на ризата». Така той не прави изключение от масовата мода на литературните псевдоними на прелома между XIX–XX в. Но ако в сферата на литературата с пряко деклариран социален ангажимент сравним автоироничната дистанцираност и западноевропейското самочувствие на автора *Глориен Жорж* с псевдонимите на неговия връстник – «пролетарският основоположник» Д. Полянов като *Червеноризец Храбър*, *Червенко*, *Червен смях*, *Самоук* и *Чук*, ще потвърдим цитираното наблюдение у бившия ученик на Славчо Паскалев за «само далечното естетическо съчувствие» към социалистическите идеи. Доста по-късно след «Песента на ризата», в една от статиите си, които привличат вниманието – «Демократизация на изкуството /Джон Ръскин/», Паскалев пише: «*Сиромашията е друг враг на красотата и на изкуството, и затова борбата против нея се налага и от чисто естетически съображения*».²⁵ Накрая и Иван Мешеков, който в „Ляво поколение“ е оставил най-силния като исторически колорит, интелектуална проницателност и емоционална симпатия спомен за учителя си Славчо Паскалев, не споделя абсолютно нищо за социалистически убеждения у него. Мешеков описва как тези идеи проникват сред учениците в тягостната атмосфера на позападналото и меланхолично Търново от началото на XX в. Идеите на социализма влизат и в психологически травмираща обвързаност с всичко, което тогавашното време разбира под „полова проблема“. Нейните реални терзания и въображаеми патологии са изразявани различно; характерно е, че и ултраконсервативният православен търновски вестник с красноречивото име «Църковен амвон» през «паскалевата» 1908 г. укорява младежта в „леност и хитрост“, каквито поражда „отрицателно религиозното социалистическо държение на някои от учителите“, и така децата са тласкани към „кокетство, пиянство и безнравствен живот“ по „съблазнителни балове и вечеринки“²⁶

Интелигентите с неконформистка нагласа като Паскалев несъмнено са виждали в социализма една от идеите, които най-силно провокират размислите и дискусиите на социални и нравствени теми, но не и върховно прозрение. Малко вероятно е светският човек, „аристократът“ и естетът Паскалев в края на младостта си да е проявявал към социализма нещо повече от искрен интерес към философските му източници, човешко разбиране, либерална диалогичност и гражданска толерантност. Казано между другото, точно българската кариера на думата „толерантност“, която днес с много реални рискове от обезценяване и обезсмисляне изпълва публичното говорене и писане, очевидно дължи нещо и на Славчо Паскалев. Мешеков отбелязва: „*Друг път той /Паскалев/ ни*

²⁵ Демократически преглед, год. VI, 1908, кн. 6, с. 648.

²⁶ С. Гунчев. Развала в училището. – Църковен амвон, №2, апр. 1908, с. 6–8; №3, май 1908, с. 2–3.

опадачаваше с това, че думата „толерантност“ в България не била позната: „Сравнете българския парламент с другите...“²⁷ Ето и унилият търновски духовен пейзаж в спомените на Мешекков:

Нито дори социалистическият дом и хората му, които по това време, и в еснафската среда като в Търново, бяха малко по-съживени, отколкото самите еснафи от улицата, и то съживени от един идеал на бъдещето, което обаче не бе чувствувано от нас непосредствено. Нито тая нова обществена класова организация /.../ не можа в онзи „дребен“ момент да завладее изцяло и пълно ума и сърцето ни с идеала на социализма. Малцината гимназисти, които бяха уж намерили пътя, жизнотворческия идеал, социалстващите между нас, действително печелеха всичката наша симпатия зарад препирните си с „учителя“ върху марксизма /.../ Но най-много социалстващите между нас ученици ни разочароваха от социализма. (ЛП, с. 94–95)

Тук тъмните тонове са съгъстени; писаното от Мешекков като всяко писане също следва свои конвенции и също подбира тенденциозно факти и реалии. Когато например говори, че през 1910–11 г. в гимназиалната библиотека още няма книгите на П. П. Славейков и П. Ю.Тодоров (ЛП, с. 93), очевидно, за да засили внушенията за «вазовска» овехтялост, той пропуска да отбележи наличието на списанията и сборниците «Мисъл». Фактът обаче е документиран от инвентарен номер и печат на гимназията «Св. Кирил» върху всички броеве. По техните страници личат и физически силни следи от тогавашно четене, което другояче освен като «стръвно» не може да бъде определено.²⁸ Скромна илюстрация за предимствата и недостатъците на предпочетения от нас биографичен подход, който сигурно еднакво би разочаровал и позитивиста, и деконструктивиста в техните биографски амплуа: въпросът „социалист ли е бил Славчо Паскалев?“ никога не може да получи и няма смисъл да получава окончателен отговор, дори ако сме сигурни, че е гласувал за някое от социалдемократическите партийни разклонения (или за възприемани тогава като доста леви радикалдемократи с 15% от членовете си-учители)²⁹. Дори ако-без предвзетост! – в някой търновски архив случайно открием негова членска карта в БРСДП (т.с.) с платен внос, или пък попаднем на полемична брошура, в която той последователно оборва ценностния фундамент и идеологическата перспектива на социалистическата доктрина от аристократични, еснафско-чорбаджийски, културно-елитарни, консервативни, либерални, религиозни, конформистки, моралистки, националистични, снобско-дендистки или дори от някакви алтернативни социалистически позиции, изповядвани като „единствено

---

²⁷ И. Мешекков. Ляво поколение. /1934/ – В: Есета. Статии. Студии. Рецензии. С., 1989, с. 95 (по-натъък страниците на цитатите от студията – в текста).

²⁸ В момента поредицата е притежание на Библиотеката на Шуменския университет.

²⁹ Вж. С. Костурков. Левите партии според годишните им отчети. В: Демократически преглед, год. VIII (1910), кн. 7, с. 829.

правилен, автентичен и неопорочен социализъм“. Тази дума в неговото време смътно е означавала много неща.³⁰ И същевременно нищо конкретно не е означавала между звъна на учителските китари и мандолини, настроени привечер за сантиментални романси по стихове на С. Надсон, и догматичните реферати за „разрушението на стария свят“; между хуманното състрадание към „бедните страдащи братя“ и фанатичното обричане на възвещавания ленински, троцкистки, сталински, прототалитарен, конспиративен, терористичен и социално насилствен вариант за практическа реализация на марксистката утопия... Нищо от това не може да бъде установено с абсолютна прецизност като единствен и автоматично действащ механизъм за идентификация между човека и идеологията. Никога не може да се посочи битово – социалния контекст, събитийната сцена и точното психологическо равнище на такава идентификация. Ето защо въпросът, дали близък или далечен е бил на социалистическите идеи Славчо Паскалев, може да има изключително значение само за мемоаристи от далечното или за манипулатори от най-близкото минало. Биографиите на неговите ученици-социалисти са различни. Повечето от търновските гимназисти – най-яркият пример е Иван Мешекков, образно казано, завинаги остават „при идеала“. Поради това и самият Мешекков, по признанията на самите комунисти на времето, е възприеман докрай като „бяла врана в комунистическите среди“.³¹ Пак от социалистическите кръжоци в Търновската гимназия обаче (в които според цитираната вече биографска фалшификация Славчо Паскалев „е участвувал“), през 1907 г. излиза един от най-зловещите привърженици на терористичния курс в т.н. Военен център на БКП (т.с.) през 1920–25 г. След това прави кариера като важен задграничен агент на НКВД с дипломатическо прикритие „по коминтерновска линия“. Фактът, че благополучно оцелява и служебно напредва през чистките от 1937–39 г., обяснява ако не всичко, то много. Тук ще го споменем само с българските му инициали С.П.К. и с „политическото“ му име – като Александър Петрович Сергеев. То му е дадено в СССР, където от 1935 г. до 1949 г. „чисти“ безпощадно кадровия състав на Коминтерна и по-късните му структурни останки от съмнителни в предаността си към Сталин български и чужди комунисти. Ясно е какво означава през 1946–49 г. и паралелната функция на „Сергеев“ след завръщането на Г. Димитров в България – „отговорник за връзките на КПСС с БКП“, и че в София тогава нищо без знанието на този „отговорник“ не би могло да се случи. Смъртта

---

³⁰ Кому от нас – пише Мешекков – не е позната оная тайнственост около името на Максим Горки и неговите книги: „На дъното“, „Еснафи“ и др. – черните блузки с пискюли, дългите коси... – всичко, що тъй нарушаваше еднообразието и пустотата на класа и на улицата. „Социалист“, „анархист“, „толстоист“ – това бяха нови думи, вълшебни, примамливи, които ни отвеждаха – навярно! – към някакъв „нов живот“, красив, висок... (ЛП, с. 90–91).

³¹ С. Султанов. „Аз съм дискриминиран автор“ (предговор към: И. Мешекков. Есета. Статии. Студии. Рецензии. С., 1989, с. 55).

„от удар“ постига „Сергеев“ на средна възраст в Москва. Това става през 1950 г. Тя (след горчивата югославска поука за Сталин) е особено известна с кадровите катаклизми сред репресивния апарат и задграничната агентура. „Сергеев“ умира точно в деня, когато трябва да отпътува от московското летище като новоназначен посланик на НРБ в Пекин. Има поводи, за да се предполага, че в динамиката на сталинските цикли, която ритмично превръща палачите в жертви, този път е дошъл редът и на някогашния увлечен от социализма търновски гимназист „Сергеев“.

Това отклонение е оправдано не за да доказва, че Славчо Паскалев не може да отговаря за политическите еволюции на своите възпитаници, някои от които стигат и до официалния статут на фанатични сталински ексекютори. В едно от полетата на неговите високопрофесионални и граждански ценени занимания – библиотечното дело, социологията и педагогиката на четенето (на които ще се спрем по-подробно) той коректно отбелязва, че понякога в ученическите дружества се декламират стихотворения „със социалистическа окраска“. Паскалев обаче наблюдава и деградацията на интелегента, който е сковал духовния си кръгзор в догмите на „злободневната брошурка“

Познавам образовани хора, адвокати, учители, лекари, инженери, – бивши членове на ученишкото дружество, срещу чиито имена в библиотечния раздавателен каталог стоят книги като Гетевия Фауст, Шеспировите драми, логиката на Миля, съчиненията на Спенсера, Бокля, Маркса, Тена, романиите на Тургенева, /.../, и които днес задоволяват духовните си потребности с /.../ някоя ефтина ефимерна брошурка на злободневна тема.³²

Паскалев ясно намеква за партийно-пропагандната природа на жанра „брошурка“. По това време „брошурка“ се налага като пренебрежителен синоним на ефимерна социалистическа и партизанска (в тогавашния смисъл) литература изобщо; „Спиرو Гулапчев имаше книжарница за червени брошурки“³³ – пише в спомените си Кирил Христов; „аз се считах вече за един убеден позитивист, оформен марксист и фанатичен атеист. Последното не толкова от леки брошури, каквото на времето беше популярното изложение в „Християнството на съд пред социализма“, отколкото под влиянието на Бюхнера в миналото и на Дарвина...“³⁴ – отбелязва в своята „Духовна автобиография“ и Ив. Радославов. Цитираният Б. Тричков в своя социологически анализ от 1910 г. на отношенията „писатели-

---

³² Сл. Паскалев. Ученишко дружество при гимназията „Св. Кирил“ (Към историята на Търновската мъжка гимназия. В: Годишник на В. Търновската държавна мъжка гимназия „Св. Кирил“ за учебната 1907–1908 година. Година дванадесета. В. Търново, Печатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1909. Неофициален отдел, с. XVII.

³³ Цит. по С. Каракостов. К. Христов за себе си. Историколитературни анкети. С., 1943, с. 29.

³⁴ И. Радославов. Спомена. Дневници. Писма. С., 1983, с. 40.

публика“ и четенето при различните групи (интересно е, че д-р Кръстев му възлага тази тема като студентска курсова работа), също определя като предпочитана от гимназиалните политически активисти и толстоистките „брошури“ заедно с „някоя популяризация на Дарвин.“³⁵ Много показателен обаче е самият подбор на четиримата философи, които са привличали очертаната група гимназисти. Тези мислителители не са месиите на „модерните болезнени души“ – Шопенхауер, Ницше, Бергсон, Вайнингер и Киркегард. Не са Бакунин и Кропоткин – иконите на черноблузите и дългокоси търновски анархисти. Те също призовават да се руши „старото“ и да се ликвидират крепителите му, но тяхната разрушителна идеология и практика в името на абсолютната свобода е насочена тъкмо срещу върховната ценност и смисъл на социализма – всемогъщата държава с нейния тотален контрол и насилие върху човека (нещо, което самите български анархисти ще изпитат трагично на собствен гръб, когато след 1944 г. пълният затворите, концлагерите и масовите гробове на социалистическа България). Четиримата философи, чиито идеи някак податливо и логично са редуцирани до „брошурки“, се оказват именно емблеми на социалния детерминизъм, на позитивизма и на революционния материализъм – включително и самият Маркс. Така доста проникателно във времето на разрива между „тесни“ и „широки“ Паскалев (човек на интелектуалното „ляво“) прави ясна разлика (в статията си за Ст. Михайловски) между „напредничави елементи на нашата интелигенция“ и „крайна левица“³⁶. Така той констатира същината на важен за ХХ в. проблем, който точно 50 години след цитираните редове, между „парижкия май“ и „пражкия август“ на 1968 ще разтърси до основи левите елити в свободния свят и марксистките дисиденти – на Изток от Стената – „интелектуален-или инструментален марксизъм?“. С отпечатъци от различни политически конюнктури тази дилема присъства и в българската литература. В романа „Иван Кондарев“ от родения в Търново през 1907 г. – във върха на Паскалевата кариера там – Ем. Станев звучи песимистична интелектуална прогноза за социализма и комунизма. „Новото учение“ се превръща от хуманен протест и романтичен идеал в директива на омразата, насилието и терора. С пространствената условност на „град К...“, тази прогноза от романа се произнася пак в Търново. Чуваме я в хола на заможната старинна аристократична (по търновските стандарти) къща на образования в Европа учител по литература Антон *Георгиев*³⁷. (Той на-

---

³⁵ Б. Тричков. Нашите писатели и нашата публика..., с. 188.

³⁶ С. Паскалев. Стоян Михайловски. – Демократически преглед, год. III, 1905, бр. 12–13, с. 285–87.

³⁷ Догадките за прототиповете в „Иван Кондарев“ са отделна тема. (Вж. напр. Х. Медникаров. Град Елена и прототипове от Елена в романа „Иван Кондарев“. – Литература на мисъл, 1980, кн. 7).

пълно съвпада биографично като връстник, колега и съименник по презиме на Славчо *Георгиев* Паскалев!). Учителят, до когото вече са стигнали сведенията за зверствата на лениновата ЧК, спори с един мрачно обречен на комунистическата идея свой бивш ученик от гимназията, който някога е бил във възторг от обаятелния си учител. Това е Иван Кондарев, също вече избрал учителската професия. Подобно на Славчо Паскалев учителят Георгиев е описан като словоохотлив, духовит, малко снобещ, скептично дистанциран, но и толерантен наблюдател на различните младежки политически радикализми, докато са на думи. Георгиев е „естет“ (точно такава укорителна реплика към него отправя Кондарев), а в спомена на С. Коледаров Паскалев е характеризиран като човек „зает със своята естетика“. Учителят от романа на Е. Станев е полиглот, а сред езиците, които владее, специално е посочен английският. Това е доста рискована реалия, ако авторът няма поне сведения за някакъв действителен прототип, тъй като в България през първата четвърт на XX в. учители и учителки с добър английски се броят дословно на пръсти. Един от тях е именно Славчо Паскалев. Като него Георгиев превежда от английски в тонични стихове на О. Уайлд и леко заядливо ги препоръчва на Кондарев като „интересни от твоето комунистическо гледище“ („*Империя на глинени крака е нашето островче*// не са му вече скъпи гордост и благородство...“). Освен това учителят Георгиев е представен като изключителен библиофил, а библиотечното дело е една от високо ценените дейности на библиофила Славчо Паскалев. Георгиев притежава богата библиотека, която щедро предоставя и на читатели с радикални убеждения (комунисти, анархисти). Наставникът прави това с благородната, но нереална надежда, че вечните ценности на хуманизма и естетиката ще излекуват този тип надъхани читатели от ожесточението и кръвожадността на политическата арена. Интересна реалия към библиофилската модерност на Георгиев: той настойчиво препоръчва Чехов като „лекарство“ на отчаян анархист, терорист и убиец, а точно през 1916 г. в САЩ – т.е. – няколко години преди загрижените му „книголечителски“ жестове към политически, и както е в романа – същевременно физически „болни“ читатели – е публикувана първата интегрална научна теория за „библиотерапията“ (книголечението). Тези идеи откриваме и у Паскалев и за тях ще стане дума по-нататък. Много са междутекстовите паралели от „Георгиевата библиотека“, които свързват „Ляво поколение“ и „Иван Кондарев“. Те са особено силно изразени в образа на влюбения в модерната литература и отдаден на „декадентските“ книги и умонастроения гимназист Кольо Рачиков.

До него лежеше **английски речник** Какво сте се зачели? Уайлд. Оскар Уайлд, момко /.../ Той **обърна няколко страници и тутакси започна да превежда (Е. Станев. Иван Кондарев, Т. 1, С., 1979, с. 41)**

Някога ни учехте на същите естетически бълнувания с поезията на Пенчо Славейков, макар че те бяха толкова реакционни и унили. (с. 42)

... всички велики умове се делиха на две категории: в **първата категория попадаха писателите и философите, чиито книги носеха печата на безумието** (те бяха истинските гении, прозрели страшната и гола истина на живота...) а във **втората категория влизаха „старите**, които под влияние на християнството проповядваха еснафски идеи, говореха за някакво разумно начало в живота, за Бог за нравственост и други такива работи.“ В тая категория Кольо поставяше **всички класици, които се изучаваха в гимназията от Омира до Иван Вазов („казионен поет в сиво“)**, а в първата влизаха **Арцибашев, Хамсун, Уайлд, Пшибишевски** и други, т.е. истинските гении, които осмиваха **всякакви добродетели и богове и показваха „иррационалното начало на живота и пълния банкрут на разума“**. Техните книги Кольо четеше с неутолима жажда. (с. 76–77)

Ако някоя книга не можеше да се намери никъде, Кольо Рачика отиваше да я поиска от учителя Георгиев. (с. 77)

Той /Славчо Паскалев/ знаеше руски, френски, немски, **английски**, испански... В клас е **чел в оригинал образци** из цялата западноевропейска литература... (ЛП, с. 92)

Говори ни за Пенчо-Славейковата поезия, за която пръв път чувахме от учител (в учебника по българска литература тя още не се разглеждаше (ЛП, пак там)

Във Вазовата патриотическа поезия /.../ не се чуе прибой на прометеев дух и чужда ѝ е дълбината на съвременните философски, нравствени, естетически концепции за света и бъдещето на човечеството (ЛП, с. 135) **Гимназистът не признаваше и не четеше българската поезия** ...**Затова пък от ръце в ръце се разхождаше и жадно поглъщаше от нас модерната преводна поезия: „Homo sapiens“ и „De profundis“ от Пшибишевски, „Гнило общество“ от Октав Мирбо и др., /.../ Бодлер, Метерлинк, Пшибишевски, Тетмайер, Хамсун, Уайлд и др. станаха любимите писатели на поколението ни.** Но тая поезия на „мировата скръб“ и тая декадентска поезия – от своя страна – подхранваха и развиваха до крайност болезнените и вече извратени чувства и инстинкт. (ЛП, с. 99)

...Та нали не беше още „наредено“ да се преподават в клас новите ни поети! ...и тях също **нямаше в гимназиалната библиотека – те бяха там „недопустими“**. Тях може би ги е имало в градската читалищна библиотека (дето също работеше **Славчо Паскалев**) (ЛП, с. 93)

Несбъднатото културно лидерство и неговата легитимност

Интегралният аристократизъм в домашен бит, облекло, маниери и стил на поведение на Паскалев е качество, което изобщо крайно рядко звучи като сериозен комплимент за български литератор, ако изключим задължително изтъквания „духовен аристократизъм“ на Алеко Константинов. Освен аристократизма биографията на Славчо Паскалев съчетава двете върховни „еманационни“ линии на духовния опит от възрожденското и националноосвободителното минало. Съпругата му Христина Загорска е племенница на В. Левски. Братът на Христо Ботев – Кирил през 1890 г. му подарява портрета си с надпис „На незабравимия ми Сл. Г. Паскалев“.³⁸

От 1893 г. е запазена и друга снимка с посвещение „На незабравимия ми С.Г.П.“. Тя е на Кирил Христов. Неговите пътища се пресичат с Паскалевите в Търново, в София и в Лайпциг. До фотографския си образ К. Христов написва две четиристишия. В тях покрай стандартните клишета на този род приложна лирика, практикувана тогава масово, мотивът за самотника над прашните книги е биографична реалия за Паскалев. А тъжен парадокс е, че Кирил Христов, който цял живот твърди обречено, че е „арсенал на хиляди болести“ и кокетира със смъртта, ще надживее своя връстник, съученик и приятел С.Г.П. точно с четвърт век:

*Кога под книгите си прашни,
на лерши бедний тоз портрет,
покрит със кир, с далии ужасни,
изтрит, зацапан, смачкан веч,
Чи кат' погледнеш туй изчезло,
от паметта ти веч лице,
тогаз спомни си ти за мене,
за мойто любящо сърце.*

Славчо Паскалев е, може би, най-положително откроен сред всички български литературни съвременници на Кирил Христов, които поетът (с известния си характер!) е склонил да увековечи в своите мемоари:

/.../ в нашия „кружок“ (още не кръжец)... участваха редица големи кандидати за слава. Преди всичко Славчо Паскалев, който като шестокласник бе печатал разкази и в „Ден“ на Янко Сакъзов, и в „Мисъл“, и когото пазарджикската „Лъча“ на Величкова бе посочила като бъдещ голям писател (това сигурно би се оправдало, ако този необикновено даровит момък не бе заболял

³⁸ Цитираме сведение в сб. Бележити търновци..., с. 392. Този документ ни е недостъпен. Не са известни и трудно могат да се предположат поводите, при които офицерът Кирил Ботев (тогава началник на Военното училище) е подарил портрета си на 18 години помладият от него Паскалев с посвещение, подсказващо близко познанство.

от опасна нервна болест, която го унищожи.) В нашия „кружок“ беше и синът на Бачо Киро, Любен, също рано загинал от друго нервно разстройство, и многообещаващият поет Никола Милков /.../ и Ст. Чапрашиков, който употребя върховни усилия да запази Славча Паскалев.³⁹

Този биографичен ореол много озадачава. В каква степен Кирил Христов си спомня Паскалев чрез актуалния за описваната епоха стереотип на „талантливия неврастеник“ (паралелът със сина на Бачо Киро, на когото Славчо Паскалев посвещава своята алегорична приказка „Сънят на дъба“ – ще говорим за нея след малко – дискретно усилва контраста между възрожденското „здраве“ и модернизатата „болезненост“ с Пенчо-Славейковата генеалогия „баща ми в мен“)? И доколко заболяването действително е прекършило едно блестящо литературно бъдеще, което убедено предричат всички? От какво бъдещият виден български дипломат от кариерата Стефан Чапрашиков е успял да спаси Славчо Паскалев? Досега неговият образ премина пред нас в три твърде различни мемоарно-биографски версии – „социалистът“, „аристократът“ и „белязаният“.

За всяка от тях се намери и „фалшифициращо“ опровержение. Има и още една версия, но засега нека да продължим със сигурната фактология. Славчо Паскалев завършва Софийската мъжка гимназия, следва в Лайпциг и в Берн. Според практиката на тогавашната учителска мобилност той работи в Карлово и в Сливен, а през 1906–1913 – в Търновската гимназия, където преподава „философските предмети, немски език и литература.“⁴⁰ Умира на 28.1.1919 като гимназиален учител в Пазарджик. Онези, които се осланят само на Интернет обаче, няма да намерят там негова стандартна биография. Появява се името на Хаджи Славчо Паскалев, роден в Търново около 1807 г. и починал пак там на 27 май 1893 г. Точната родствена връзка между двамата съименници не ни е известна. Изглежда най-логично Хаджията да е дядо на Славчо, но във всеки случай никой от петимата сина на Хаджи Славчо не носи името Георги. Нищо не знаем за семействата на трите му дъщери с особените имена Ламбрини, Зафрица и Ламбуша. Герой на много градски легенди, одумки и анекдоти, Хаджи Славчо според тогавашните, а и по-късните мерила за богатство е приказно богат търговец и щедър търновски дарител. Той рисковано се впуска в най-разнообразни стопански, лихварски и търговски инициативи. Синовете му през 1892 г. с наследения капитал основават пивоварната в града. С предприемаческия си нюх към „модерните“, „декадентски“ стоки Хаджи Славчо Паскалев сякаш с нещо предвещава търновския „бел епок“ още преди Освобождението: известно е, че той започва да произвежда първите български цигари фабрично „по американски терк“ с името „Комета“ (предчувствие за Халеевата, очертала

³⁹ К. Христов. Затрупана София. Спомени..., с. 34–35.

⁴⁰ Юбилеен сборник 125 години Хуманитарна гимназия „Св. св. Кирил и Методий“, Фабер, 2005, с. 84.

през 1910 голямото признание на Славчо Паскалев като критик?). Марката „Комета“ обаче подозрително звучала на турските власти като „комита“... Като че ли отново текстът на културата е очертал траекторията на живота, хвърляйки щрих към ценностните конфликти и личностни антиподи, които е завещало Възраждането: «*поет – или търговец?*», «*богат – или образован?*», «*литература – или търговия?*»⁴¹. Интересно е, че и в началото на 1910 г. пренията по тези нравствени дилеми продължават по страниците на „Демократически преглед“. Това е списанието, в което същата година Славчо Паскалев ще публикува статията си за романа на М. П. Арцибашев „Санин“, прославила го като критик. Но в първия брой Т. Влайков е принуден да полемизира с анонимен автор, който в друго издание обвинява образованите в чужбина български интелегенти в разни грозни грехове, между които и заради това, че „всякой е продал душата си на различни страни – единият се продал на парите, други и трети – на откраднатите програми...“⁴² (патос внушава и алитерацията „*продал – пари-програми!*“) Нов момент е, че според анонима карьеристът „за пари“ и адептът на идеологически „програми“ като интелегенти са еднакво безполезни в българската действителност и общество, което се пита „Къде ви е вам тогава интелигенцията?“

Друго много знаменателно просопографично съвпадение предлага фактът, че само 6 дни след Славчо Паскалев – на 7 май 1874 г. и също в Търново се ражда Йордан Маринополски. Това е критикът, който придава нещо много същностно за културния ореол на 1910 г. със своята полемична книга „Критици. Отзиви на един читател за д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков“. Маринополски надживява Паскалев само с 5 години.

Мешеков загатва „сдвояването“ Паскалев – Маринополски. Двамата и според техния ученик и мемоарист Ст. Коледаров „взаимно се допълваха“⁴³. За общото у тях Мешеков се позовава и на авторитета д-р Кръстев:

Говори ни за Пенчо-Славейковата поезия, за която пръв път чувахме от учител (в учебника по българска литература тя още не се разглеждаше). Говори ни за нейните художествени достойнства. **Говори ни за книгата „Критици“ на Йордан Маринополски, която току-що бе излязла и с преценките в която Славчо бе съгласен.** Говори и за „писателстващите“ ученици между нас,

---

⁴¹ Графарет във възрожденската поезия у Вазов («*Знаях как се той гневеше,|| някой път в тештеря свой||мои песни кат съзреше – //буря! Гръмове безброй! //Син-търговец той мечтайше// с трезвен ум, в полезен труд// да се впусне – ах, той знайше:// песня носи глад и студ!*»), Пенчо Славейков, „българановците“ и някои от символистите. Алтернативата „стихове или пари“ изчезва в сериозната лирика на 20-те години на ХХ в. в търсенията на друг тип социализация и ценностни конфликти, а в нехумористичната българска поезия оттогава до днес се появява рядко – и то в произведения с конвенционално зададен ораторски и морализаторски тон като «Тирада» на Ив. Динков («...*че стихове секат поетите, тъй както се секат монетите...*»).

⁴² Вж. интересен коментар на спора: **И. Еленков**. Родно и дясно.С., 1998, с. 69.

⁴³ **Ст. Н. Коледаров**. Из младежките ми спомени..., с. 19.

присъстващите... Това бе всичкият задушевен колективен просветен живот, който преживяхме през цялото си ученичество....Но колцина бяха учителите в нашите гимназии – културни, силни духом личности и истински възпитатели като Славчо? Д-р К. Кръстев в една беседа с пишещия ги изброяваше на пръсти: „Славчо, Маринополски, Врабчев“... След смъртта на Славчо Паскалев същият д-р К. Кръстев се изказваше за него тъй: „И с малкото си работи, които напечата приживе, той доказва, че притежава ум, характер, дарование, с които непременно щеше да застане начело на интелигенцията ни. Но на това попречи неговата почти престъпна скромност.“ (ЛП, 92; 105)

Озадачава не само краткият хронологичен отрязък между датите 28 януари 1919 г., когато умира Славчо Паскалев, и 15 април на същата 1919 г., когато умира самият д-р Кръстев. Мешекков свидетелствува именно за тези 75 дни, през които „същият д-р Кръстев се изказваше“ (според граматичния вид на глагола – многократно!) за критическото наследство на Паскалев. Неизвестно къде, кога и пред кого друг д-р Кръстев е оценявал посмъртно своя по-млад колега. Много по-важно обаче е, че д-р Кръстев се появява дословно в предсмъртния си ден и условно на гроба на Паскалев, не просто като „породния в дискурса“, а като свръхавторитетния говорител на своята епоха. Тя вече изчерпва интелектуалните си и художествени сили в раздвоението между нищезанските метафори за „Свръхчовека“, „Избраника“, „Единий“, „Жреца“ „Месията“ и нашите практически нужди от „духовен водач на интелигенцията“ и „културен строител“. Д-р Кръстев и други българи като него не престават да го търсят и след смъртта на П. П. Славейков през 1912 г., сякаш повтаряйки през тежките години, които я последват, съдбоносния му въпрос от „Кървава песен“:

...Вас питам: може би че вие знаете – де го?⁴⁴

И се оказва, че накрая са намерили този водач – вече мъртъв, отишъл си без време като другите трима от „Мисъл“ и броени дни преди да си отиде завинаги самият д-р Кръстев. Водачът е останал неосъществен – като повечето им блянове в българската действителност, но поне признат чрез културното дело на Славчо Паскалев и наречен с неговото име. Само че много отдавна преди д-р Кръстев да го посочи, някой друг го е видял в ролята на духовен водач. През май 1893 г., вдъхновен от алегоричната приказка на Славчо Паскалев „Сънят на дъба“⁴⁵, Н. Възвъзов пише стихотворението си „Дъб“. С посвещение „Сл. Г. П-ву“, то цялото е изградено върху преки междутекстови цитати и реминисценции от Паскалевата приказка (пасажите отъясно):

⁴⁴ Цит. по: П. П. Славейков. Кървава песен. Част II, С., 1911, с. 102.

⁴⁵ Публикувана в: Д е н, 1892, (декември-януари), с. 580–590.

Сред храстите ниски и буки високи
израсъл бе дъб във голяма гора,
и скоро разпери клонове широки
на разни дървета в самата среда.

*Кой знае по какъв каприз на съдбата
той беше попаднал тук, сам, уединен, сред
тия чужди на него дървета и храсти...*

И те го изгледаха злобно, сърдито,
кат пръскаха хули на него безчет,
и храстът ниско, в нозете му свито
със бука високий гълчеше навред.

*... те го гледаха никак
подозрително...в часовете на унинието му се
подиграваха саркастично с него..*

Но дъба там гордо стои без да мигне,
расте той безспирно на дълж и на шир,
и бърза да може по-скоро да стигне
във друг, по-достоеен, величествен мир!⁴⁶

*Изведнъж дъбът порастна, стана
висок, гордите букове бяха сега джуджета
пред него...той погледна нагоре..и се
пренасяше в тоя чуден мир, гдето царуваше
свободата...*

Тази междутекстовост може да бъде анализирана и по-подробно в няколко логични интерпретаторски линии, които пряко подсказва стихотворението. Изключваме от тях единственият коментар на Паскалевата творба, с който тя е почетена в новата българската литературна история – че в „Сънят на дъба“ „социалистическото бъдеще се тълкува със средствата на романтизма, а не на реализма“⁴⁷ (?) Опора на един анализ дават видимо още силната „възрожденска“ палинодийна връзка в лириката по модела „текст – пряка поетическа реакция на друг текст и пряко адресиран до неговия автор“ („Пейте, Славейков!“); семантичният ореол на най-популярната творба на Хайне, руският ѝ превод като „На севере диком стоит одиноко...“, „Борът“ на Вазов и българската стабилизация на 4-стъпния амфибрахий като емблема на сериозната и баладичната поезия. В „ботаничния код“ на „Дъб“-а обаче има нещо особено. Алегорична автоидентификация у Паскалев и персонифицирана алегория в посветеното му стихотворение, дъбът и в двата текста носи нещо от знаците си в митологичните традиции⁴⁸. Той се появява като жилище на боговете, декор на ритуалните жертвоприношения и възшебствата на Мерлин у келтите, библейско дърво на гордостта и високомерието, материал за Христовия кръст, римски и германски символ на твърдост и войнственост, който впрочем украсява до ден днешен офицерските петлици, пагони и ордени. Има още едно символно „призвание“ на дъба. То също е осветено от митологията – да бъде най-привлекателната мишена на мълниите и да им устоява, но дори поразен, разцепен и овъглен да не губи своята символна мощ, и както в най-известния цитат от Фр. Ницше, „всичко, което не го убива, го прави по-силен“. Това дискурсивно значение доминира в двата текста. Допълнително го

⁴⁶ Публикувано в: Д е н, 1894, кн. 4–5, с. 359.

⁴⁷ В: Периодика и литература. Т. I (1877–1892), С., БАН, 1985, с. 580.

⁴⁸ Вж. Растения. В: Мифы народов мира. Т II, М., 1982, с. 370.

усилва налагащият се през 90-те години на XIX в. психологически и културен стереотип за сблъсък между високите пориви на самотния талант и враждебната социална среда по цялата йерархия отгоре (където е властта и враждебният елит), надолу (където тъне в „битпазарските“ си вкусове „сганта“). В известните български реалии тази антитеза (която се персонафицира главно от П. П. Славейков) има много варианти, включително и комично-конюнктурни; понякога зависи от това, дали партията на „гордия талант“ е на власт, или в опозиция и дали той самият не заема висок пост; стиха, запратен с гневна патетика едновременно срещу „бездушните гълпи“ и „властниците световни“ от „мира сега“, развиват като общ топос и авторска поза и Вазов, и социалистическо-пролетарската, и народническата, и модернистката лирика, а го намираме дори и в синдикалната поезия на келнерското съсловие (!). Но особено то е, че в това общо говорене един текст доста рано изгражда върху писаното от Паскалев и неговата личност ореола на интелектуален месианизъм. То постоянно е изтъквано и у Мешеков, след като с ясен личностен намек за П. П. Славейков той споделя в парадокс разочарованието си от „*всевиждщите поети-слепи водачи*“ (ЛП, с.123).

...Той, който единствен в гимназията и в целия еснафски град ни внуши пълно доверие и бе повел ума и волята ни към по-високото (ЛП, с. 105)

„Несторът“ Паскалев повежда и дословно учениците си по реален физически маршрут сред природата на тяхната първа екскурзия. Инициативата му ги зарадва приблизително по същото време, когато в Търново се учредява първото туристическо дружество и когато самият туризъм като хоби бързо придобива културен престиж сред важните знаци на българската модерност:

...За 4 учебни години само една екскурзия правихме, и то като ученици едва в VII клас – в края на ученичеството и в близката околност... Все пак и такава, и пак благодарение на Славчо Паскалев, тя остави дълбоки следи в младите ни умове, жадни за интимна и жива наука. ... (ЛП, с. 92)

Вече в един по-разгърнат и емоционално приповдигнат пасаж обръзът на Паскалев се появява в спомените на Мешеков с типични пенчославейковски щрихи. Те изострят контраста между „изключителната, силна надарена и благородна личност“ и „еснафски сивия социален фон“.

В тоя момент на беден социален и политически живот в България нас можеше – в еснафската и в училищната среда – да ни завладее, да ни спечели доверието и ни държи в обая само нравствено силната, борческа личност с обширните ѝ познания, с дарбите ѝ, но главно със силния борчески характер. Само такава личност се изрязваше релефно на общия сив фон... Имам наум Славчо Паскалев. /.../ нашият единствен истински възпитател /.../ Въздействието на Славчо върху гимназистите беше грамадно, макар и неусетно. Той бе

една личност със страстен темперамент и смел характер. Той презираше невежеството на „образования“, неговата дребнавост, малодушие, подлост – дори когато идеше от колегите му, от писатели и общественици. И всякога това – в клас, пред учениците, при всеки повод, който му дава учебната материя!... Със своето искрено и в обич презрение, всякога буйно у него поради обширните му и строги интереси, той ни импулсираше и зовеше към по-високото. Всяка негова негодуваща реч за отделна и еднолична наша или чужда грешка ние я възприемахме като обща на всички ни. И нашето прислушване в неговите вдъхновени от „святая злоба“ думи бе съпроводено със страха за себе си, но и с потайна радост, че като се осмива слабото у теб, открива се перспектива за силното, благородното. (ЛП, с. 106–107)

Паскалев е способен да съзре и „божията искра“ в първите стихотворни опити на своите ученици.

... ще приведа нещо от писмото на Славчо до един негов ученик от 1911 г.: „...Работете. И всичко останало ще покаже времето. Ако у вас има божия искра, каквото и да стане, тя няма да угасне. Работете.“ Такива учителови напътствия за „труд“ и за „божия искра“ тогава имаха решаващо значение за нашето възпитание. (ЛП, с. 106)

В годината на най-големия успех на Славчо Паскалев като литературен критик амбиции за лидерско новаторство звучат и в „борбения“ предговор на Йордан Маринополски към „Критици“:

Аз излизам пред публиката с радостното съзнание, че вземам участие в една борба, която литературната ни история ще отбележи като пробуждане от дълъг, изпълнен с лоши привидения, сън.

Поздрав на съратниците!⁴⁹

Сам отначало много близък до народническите идеи, Маринополски дискретно полемизира с антиинтелигентския социален патос на българската литература – особено в нейната ирационална и крайно рядко приглушавана омраза към града и всичко градско. Видимо без високо мнение за позьорската същност на внесено от Русия ритуално интелигентско покаяние и самобичуване „пред народа“, критикът също очаква да се появи културният изразител на градската интелигенция.

С какво може да се обясни туй раздвоение в литературата ни? Защо образованите българи се осмиват, а за простия народ се разказва с такава симпатия? Кой знае! Може би нашата интелигенция е гангрениясалата част на народното тяло, може би тя отравя народния ни организъм. Може би здравето в

---

⁴⁹ Й. Маринополски. Критици. Отзиви на един читател за д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков. Велико Търново, 1910, с. 3.

живота на народа вирее изключително в село... Може и да не е така. **Може би голяма част от интелигенцията ни понася тежко мъченичество, но още не се е родил такъв силен талант, който правдиво да изрази неясните стремежи, лутанията на тая интелигенция.**⁵⁰

Още през 1905 г. обаче Маринополски е отказал да признае тази висша роля на своя някогашен приятел и състудент от Лайпциг П. П. Славейков. Причината ще посочи 5 години по-късно. Тя е непоследователността, която „Жрецът-Воин“ демонстрира във възгледите си за връзките „творец-публика“ и „творец-държава“. Опортюнистко според Маринополски обаче е и социалното поведение на Пенчо Славейков. Без особена морална разлика с прословутите пенсии на Ив. Вазов и Ст. Михайловски (които коментира и Славо Паскалев в силния си критически етюд върху Михайловски от 1905 г.)⁵¹, той безпринципно погажда в някои моменти нищешанското презрение над „владеещата сган“ с директорските постове, филипиките срещу руските „черносотници“ с държавната командировка до Москва („с по 70 лева дневно“) и участието в техните приеми, апологията на хуманистичната култура с казионни призиви за война. Това преди, през и след юни 1910 г. по повод на Славянския събор ехидно му натякват както Ив. Вазов⁵², Ст. Бобчев и А. Страшимиров⁵³, така и балансиращите издания в иначе крайно ожесточения вестникарски и обществен сблъсък между официалните панславистки русофили и радетелите за свободно славянско единение на интелигенцията против империалните кроежи и хегемонизма. Но какъв тип несбъднато интелектуално лидерство д-р Кръстев е виждал у Славчо Паскалев? С какво съчетание от качества учителят и литературният критик „непременно“ би консолидирал българската интелигенция? Кои нейни кръгове? Накъде да я води? В конкуренция с кого? През катастрофалната 1919 г. България има своя провъзгласен Народен поет, под чийто балкон на 27 ноември тя изплаква своята покруса от Ньой. Има авторитетни академични литератори като Ив. Шишманов, М. Арnaudов и Б. Пенев. Има и Т. Траянов, около когото „истинските“ символисти неуморно и с малко досадна апологетична монотония коват ореола на Демиург. Мяркат се също, макар и времето им вече да отминава, и болезнено амбициозни

⁵⁰ **Й. Маринополски.** Разкази от Елин Пелин. В: М и с ъ л, год. XV, 1905, с. 137.

⁵¹ **С. Паскалев.** Стоян Михайловски. – Демократически преглед... с. 285.

⁵² **И. Вазов.** Събрани съчинения в 22 тома. Т. 20, С., 1979, с. 385.

⁵³ Характерно заяждане и с останалите от „Мисъл“ звучи в атаката на А. Страшимиров: „... те са казионни патриоти... Пенчо Славейков е каравелист – партията му е още на власт, той я използва за нещо много патриотично: стана директор на театъра и зема командировка през няколко месеца с по 70 лева дневно. Петко Тодоров минава за радикал, но и той през пет години стамболовистки режим беше постоянен гост в кабината на министъра на просвещението и се ползуваше с богато платена синекура, с каквато се ползува и сега. А Пейо Яворов е член на правителствения македонски комитет“ (Цит. по: М. Кремен. Романът на Яворов. Част първа. С., 1970, с. 256). И. Мешекoв също вижда в „одържавявянето“ един от факторите, които накръняват авторитетите на тримата приживе. (ЛП, с. 126).

бивши претенденти за върховна власт над духовете, вкусовете и страстите като К. Христов, Ив. Ст. Андрейчин и А. Протич (също софийски съученик на Паскалев). Оставяме настрана важния въпрос защо тъкмо литературен педагог и критик трябва да поведе българската интелигенция, а не например лекар или икономист. Може би, като възпитаник на немската мисъл д-р Кръстев е следвал шелингианския постулат за абсолютното превъзходство на литературата над всички други дейности на духа, интелекта и словото. Иначе съвсем вярно се е убедил, че Славчо Паскалев е човек с много висок интелектуален, професионален, граждански и морален авторитет. Менторът на „Мисъл“ сигурно е оценил у търновския си колега един коректен и съдържан характер. Ценни личностни достойнства, които изпъкват в контраст с често истеричната суета, свадливост, славолюбие и опортюнизъм на българските литературни мегаломани, все едно дали „стари“ или „млади“. Но ерудицията, талантът, вкусът и характерът не стигат, за да бъде някой посочен и „креиран“ като културен водач – и то от д-р Кръстев – извън момент, в който трябва да се проясват изтъкнатите качества. Нека ги съпоставим с една много характерна стилова извадка. Тя е от доминиращия стил на говорене и писане за „водача“ на интелигенцията в частност и на народа в цялост. В своя есеистичен анализ на Пенчо-Славейковия индивидуализъм, иначе кабинетният като тип мислител проф. Спиридон Казанджиев заговарва в ритмизирана, озвучена с алитерации, вгълбена в етимологични фигури и дори римувана с хомойотелевтони (!) проза:

...За делото си той не води сметка с дни. За него той трупа векове градиво – трупа го и търпеливо чака. Той чака единия, който ще извади от мрак волята му и ще я яви на свят; който с млат ще разбие скалата на неговите тайни. За подвиг отреден, той ще вземе в своя власт народната воля – оная буйна страст, стихийна в пориви и безогледна в средства, която шесттува победно в живота – че в нея пламък на творчество гори. От него сътворен – той него да твори!...⁵⁴

Тази визионерска патетика при всички свои екстазни ефекти има два непреодолими недостатъка, ако лингвистите решат да я изследват от гледна точка на когнитивните структури и дискурсивните категории Първият комуникативен „шум“ в цитирания пасаж е, че не се разбира кой, на кого и за какво всъщност говори. През първите две десетилетия на ХХ в. в България, а и другаде по света откъсът може с абсолютно еднаква функционалност да бъде вмъкнат в литературната бележка на П. П. Славейков за Ницше. Може да прозвучи в какво да е адмиративно есе или паметно слово за същия философ. Може да модифицира другите галиматии в „опуса“ на Д. Кьорчев „Тъгите ни“. Може да кънти в речи на Мусолини или на негови поклонници от Латинска Америка до Балканите.

⁵⁴ С. Казанджиев. Индивидуализмът на Пенчо Славейков – З л а т о р о г, 1921, № 8, с. 485.

Може да представлява вариация по Горкиевото „сърце на Данко“, каквато е поразилата тогавашната публика лирическа проза „Човекът“ на Р. Миленков (Р. Стоянов)⁵⁵. Може да се впише в театрална рецензия на Метерлинковите „Слепци“, които също очакват своя Водач; може да го открием сред орнаменталните видения на Н. Райнов или – както се оказва – в професорски анализ на мотива за водача в „Кървава песен“. Първият дефект предопределя и втория – чрез езика и фигурите на написаното не е възможно да се формулира никаква културна и литературна програма, освен такава, която би прокламирала всичко за всекиго и нищо за никого. И не само ако очакваме тя да кодифицира досадни дреболии като например – в стихове или в проза да се излее очакването за *Единия* (защото и самият текст на Казанджиев очевидно се колебае в този избор, който иначе е невъобразим за сериозен анализ)? В политическа партия или в мистична секта да последва своя Водач „народната воля“, защото дори по собствената логика и фразеология на писаното не може да се разбере утроба или сечиво е *Народът* за *Единия*? По какъв начин не профанираме нито текста на Казанджиев, (който паралелно публикува и своя блестящ анализ за българските преводи на „Тъй рече Заратустра“)⁵⁶, нито други текстове от тази интересна българска есеистична традиция. Тя обаче, при късната поява на българския есеизъм, сякаш наистина сгъстява характерното за неговите етапи в европейски контекст – ако припомним, че един известен английски есеист в първите десетилетия на ХХ в. озаглавява първия си том с есета „За всичко“, втория – „За нищо“, а третия. „За...“. Ето защо нямат особен смисъл опитите да бъде анализирана смътността на този тип произведения като нещо принципино различно от художествената литература, да се търсят в тях дословни „програми“, „платформи“, „естетически теории“ и т.н. Те наистина претендират за друга съпоставимост с извънтекстовия свят, отколкото изгражда „чистата“ художествена литература с нейните отношения като „разказ-събитие“ или „роман-общество“. Тази съпоставимост понякога е даже „по-литературна“ и по-условна, отколкото романово – фикционалната. Така е, защото в каквото и да е роман от всички времена очертаванията на конфликта „герой-среда“ ще са винаги по-конкретни, отколкото „предчувствието за Водача“, излято в лирична ритмизирана и римувана проза под жанрово-интерпретативния знак на професорски анализ в списание. По трудно достъпни за аналитична рефлексия начини текстовете като този на Казанджиев несъмнено въздействуват върху литературния живот. Тяхната прагматика обаче се проявя-

---

⁵⁵ Първият читател и издател на «Човекът» Константин Величков отбелязва в дневника си (20 септ. 1904 г.): «Останах поразен от таланта, който се проявяваше в нея. В нищо, което ми се е случвало да четя досега от млади наши писатели, не съм срещал такава сила» – **К. Величков**. Дневник. В: Съчинения в 5 т., Т. III, (Подб. и ред. Б. Делчев.) С., 1987, 280.

⁵⁶ З л а т о р о г, год. I, 1920, кн. I (Най-нова публикация с коментари в сб.: Критическото наследство на българския модернизъм. (I) Изд. ИЛ БАН, С., 2009, с. 358 и сл.).

ва в доста по-различни категории, отколкото онези, които някои български литературни историци традиционно им приписват. Много по-дълбок от самите думи е контрастът между посочващия жест на д-р Кръстев и вербалната експресия на духовното лидерство. Още по-драматичен изглежда този жест, ако напомним, че точно д-р Кръстев полага още към 1896 г. нейната топика около призвания „да обнови живота чрез възплъщението на чистото изкуство“ П. П. Славейков:

Как е потребна една личност, която да диктува на живота, да върви от сражение към сражение, от победа към победа, една личност, която със своята непреклонна воля и неутолима мощ да унищожава всичко.⁵⁷

Останка от тази ранна експресия през 1919 г. е само парадоксът за „*престъпната скромност на Славчо*“, доколкото „*престъпното*“ се допуска сред противоречивите свръхкачества на Водача, „извисен над доброто и злото“. Убеденият пацифист д-р Кръстев е шокиран от похвалата, с която неговите немски колеги – университетски професори – през 1914 г. колективно приветствуват нападението срещу Белгия. Сигурно е забелязал и първите сигнали за една коренна промяна в духовния климат на Европа. По това време там се преобръща представата за ролята на интелектуалците. Д-р Кръстев не доживява появата на книгите, които концептуално възвестяват тази промяна. Това са „Предателството на интелектуалците“ (1927) на Ж. Бенда и „Идеология и утопия“ (1929) на К. Манхайм (напомняме важните разлики в значенията на френското *clerk* и немското *sozial freischwebende Intelligenz* спрямо съвременния смисъл и конотациите около понятието „интелектуалец“!). Не можем да гадаем как би възприел тези книги философът на „Мисъл“. Със сигурност обаче той е усетил травматичната култура на следвоенната криза, която заляга в техните песимистични анализи и прогнози. Те се оказват и напълно верни. Мнозина биха могли да ги резюмират по-кратко и по-ясно, но тук ще опитаме със следното свободно обобщение: 1.) мъчително изтръгнали се от догматичните обятия на религията, умовете и душите на интелектуалците в началото на ХХ в. се изправят пред ново – гибелно „триглаво“ изкушение – идеологията, политиката и партиите. 2.) ето защо свещен обществен дълг на интелектуалеца е да не напуска на никаква цена сферата на своето строго експертно познание, рационалния принцип и критичната си позиция спрямо всички врагове на истината и на универсалните ценности. Може би, разочарован от собствените си дълги усилия да даде на България истински културен водач, а не *porte parole* на собствените си идеи или мандарин на културния вкус, в предсмъртните си дни д-р Кръстев е видял именно у Славчо Паскалев нещо от функционалността на новия европейски тип на *Maitre-penseur*. Т.е. – личност, която мисли в рационални категории, говори публично и енер-

---

⁵⁷ Цит. по: Д-р К. Кръстев. Етюди, критики, рецензии. С., 1978, с. 49.

гично действа за важните обществени каузи не като върховен жрец-пазител край свещения огън на всички истини по всички въпроси, или като елитарен мъдрец-морализатор, а изключително от полето на компетентните си професионални занимания. (Доста по-късно — вече през 1932 г. А. Далчев в „Универсализмът на Асен Златаров“ разпознава подобен тип⁵⁸; а се помни и негласното духовно „водачество“, което през 60–70-те години на XX в. спонтанно признаваха на самия Далчев много български литератори.). Интелектуален авторитет, чиято експертна, социална и културна активност, а не обвързаността с доктрини сама по себе си е мисия — практически отговор на времето и на обществените очаквания. Всеки интелектуален водач обаче следва някакви културни образци — и то най-често такива, каквито в родната му култура няма. Така погледнато, Славчо Паскалев е и рядък за времето си тип на български интелектуалец и литератор, който успява да избегне тяснобиографичното, школско и често доктринерско „абониране“ за една-единствена чужда култура. Той самият го посочва като важен интелектуален и художествен и недъг чрез думите „*едностранчивост и литературен консерватизъм*“ у Михайловски.

От новите европейски книжници той само /френската литература/ знае основателно, от нея се интересува, нея следи. Възпитаник на френците, той сякаш игнорира като краен галоман всичко не француско При това /.../ той разбира и цени във френската литература само писателите от епохите на класицизма и романтизма; съвременните писатели-натуралисти и декаденти — той мрази и вероятно малко разбира. За него Молиер и Хюго са „всемощни гении“, а Емил Зола — „дърто дете“, съчиненията му — „бълвоч“...⁵⁹

Балансът между „немското“, „френското“, „руското“ и „английско-то“ влияние у Славчо Паскалев отговаря на идеала на Боян Пенев за една културно многоезична българска интелигенция.

Подреждане на Вавилонската библиотека

Славчо Паскалев е автор на две студии по социология и педагогика на четенето — „Ученишко дружество при гимназията „Св. Кирил“ и „Нашата ученишка библиотека. Сведения за ученишката библиотека при гимназията и бележки по уредбата на ученишките библиотеки изобщо“. Печатани са в Годишника на Търновската гимназия „Свети Кирил“. В началото на XX в. те нямат равни по своето високо теоретично и статистически представително равнище в българската литературна наука,

⁵⁸ А. Далчев. Съчинения. Т. II (Проза, бележки, фрагменти, статии), С., 1984, с. 193.

⁵⁹ С. Паскалев. Стоян Михайловски. — Демократически преглед..., с. 286.

а също в книго- и библиотекознанието⁶⁰. Нещо повече – дори и елементарната хронология на тази изследователска линия по света би ги поставила в нейните пионерски вълни⁶¹. Студиите на Паскалев се появяват, когато в САЩ, в Европа и в Русия с развитието на социологията като дисциплина със свое име, методи и цели, започват най-ранните емпирични и количествени изследвания върху читателската публика и педагогиката на четенето. Техните теоретични инспирации не са силно изразени, а още по-малко декларирани. Някакво влияние вероятно са им оказали концепциите на Е. Б. Тейлър от 1871 г. за структурата на групата, интегрирана от културни елементи като мита, играта, ритуала и други словесни актове. Решаващ обаче е изцяло описателният изследователски подход, който предходниците на Чикагската социологическа школа прилагат към различните обществени феномени на шеметно урбанизацията се Америка с нейната непретенциозна масова култура. (С доза критична ирония К. Манхайм по-късно дори ще каже, че «американската социология минава изобщо без теория») За пръв път обобщени статистически данни и изводи от библиометрични изследвания на четенето се появяват в американския *Literary Journal* още през 70-те години на XIX в. Слабите интелектуални връзки от Новия към стария бряг на Атлантика обаче тогава не могат да пренесат тази американска иновация. По това време в европейския културен пейзаж въпреки несравнимо по-високото равнище на социологическата теория (Е. Дюркем, Г. Зимел, Г. Тард) и възходящия литературноисторически социологизъм, все още преобладават метафизични, дидактично-нормативни или чисто импресионистки подходи към читателя и литературната публика.⁶² През 1882 г. немският педагог Х. Волгайст започва цикъл лекции с данни върху читателските общности в библиотеките. Очевидно съвременната му немска библиометрична традиция е позната и на Славчо Паскалев, ако съдим по цитирани от него изследвания. Руският психолог, библиограф и романист Н. Рубакин (някои негови книги се откриват в библиотеката на Търновската гимназия) издава знаменитите си «Етюди за руската читателска публика» през 1895. Като емигрант в Лозана през 1916 г. Рубакин основава известния Институт по библиопсихология. При иначе силното начало на полската хуманистична и приложна социология, едва около 1907 г. в Полша се появяват първите обобщения на статистическите данни от читателски анкети.

---

⁶⁰ Срв. Д. Божков. Книгата и читателят. II изд. С., 1905.

⁶¹ Вж. преглед на тези ранни изследвания у А. Гергова. Книжнината и българите. XIX – началото на XX век. С., 1991, с. 11–12.

⁶² Важна причина за тази ситуация е консервативният канон на класическото образование. Неговите образци диктуват единство на вкуса и изключват индивидуалните читателски отклонения. Това е видима научна драма на раздвоението, което преживяват самите позитивисти като читатели и интерпретатори. Верни на своята образованост, те подхождат към всички открити и изследвани от тях текстове чрез оценъчни критерии за художественост, формулирани в класическата естетика или в собственото им съвремие.

Двете студии индивидуализират силно литературоведския профил и културното присъствие на Паскалев в духовния живот от първото десетилетие на миналия век. Самият автор пояснява, че те се намират в тематична връзка. Задава я историческата приемственост между библиотеката на някогашното ученическо дружество при гимназията. Вниманието, което Славчо Паскалев проявява към пазарните и социологическите параметри на книгата и четенето е забелязано от неговите ученици:

По повод на някаква новоизлязла книга той пътъм ни посвети: „Колкото – казваше той – българската книга и да има сравнително висока продажна цена, тя винаги е по-евтина напр. от немската... /.../ Помня, Славчо Паскалев прави анкета между нас по уреждане на библиотеката и читалнята в гимназията. Той ни безраздал бели листове, на които написахме ония книги, които всекиго от нас интересуваха. Но кой не подкрепи неговата възпитателска инициатива? Учениците? Дали не „честитите“ и „древните“? И, разбира се, гимназиалната библиотека продължи да ни отрупува с „опълченските“ евтини книги и поезия. (ЛП, с.93)

В цитираната статия «Демократизация на изкуството/Джон Ръскин/» Славчо Паскалев, спорейки елегантно с възгледите на П. П. Славейков за читателя, споделя свой интересен разговор с колега от «малкия подбалкански град К.» (Карлово – б.н.) за «средния български читател». Важен акцент в този разговор е констатацията, че съществуват категории читатели «на мотивите», на «изящните художествени форми» и на тяхната хармония. Модерното мислене на Паскалев личи и в подхода му към читателската група. Той я очертава според критериите на социологическия «Веберов» анализ, валидни до днес: 1./ учениците са индивидуалности, изследвани като възрастова група и обществени единици във фиксирано социално пространство; 2./ тяхната колективна интеграция в дружество не е съсловно-органична, а се осъществява асоциативно върху обмена на културни идеи, ценности, норми, вкусове; 3./ групата взаимодействува с други формални и неформални групи или институции в своето общуване с литературата, и в свързани с нея социални инициативи (събрания, сказки, декламации, публични дискусии, протести и т.н.)⁶³. Със социологически и рецептивистки критерии Паскалев оперира и в анализа на литературните вкусове на гимназистите.⁶⁴ Работните подзаглавия, поставени, за да ориентират в съдържанието на работите, всъщност се оказват твърде скромни в осъществяването на своята рецептивно-информативна функция. В тях е заложена историческа („Към историята...“, „Сведения...“) и описателно-методическа („бележки по уредбата...“) целеустременост в литературоведските полета на читателската рецепция и в социологията на ученическото четене. Осо-

---

⁶³ С. Паскалев. Ученишко дружество при гимназията „Св. Кирил“ (вж. бел. под линия 28, по-нататък бел. – в текста).

⁶⁴ С. Паскалев. Нашата ученишка библиотека... (вж. бел. под линия 14; по-нататък бел. – в текста).

бено интересна е втората работа на Паскалев. В нея наличната в гимназиалната библиотека литература, динамиката и честотата на циклите в нейното институционално обусловено движение стават повод и фактологична основа за обща характеристика на детското и юношеското (ученическото) четене. Специфично библиотечните проблеми („*В каква степен се ползват учениците от библиотеката*“) логично се превръщат в литературоведски („*какво четат учениците*“). Така те оформят една пространствено частна, но същевременно и социално представителна извадка на детско-юношеската читателска практика в България от първото десетилетие на XX век. Обработвайки читателските картони на учениците, Славчо Паскалев щрихира възрастовата специфика на техните литературни предпочитания. Статистически аргументирано той утвърждава не само общата укорителна теза, че „*нашите ученици предпочитат лекото четиво*“ (с. IX). Той точно представя и процентното съотношение на това четиво спрямо „сериозното“ в различни възрастови групи в приложената статистическа парадигма. В нея ученическото четене е представено по познавателни отрасли и дисциплини (история, география, естествознание, богословие, философия и др.), и жанрове (белетристика – романи, повести, разкази, приказки, драми, стихотворения – лирика и епос). Специално внимание заслужава статистиката на четените писатели в различните класове на гимназията и развитието в читателските интереси на учениците. От абсолютното преклонение пред Майн Рид, определен от автора като „любимец“ на I и II клас (по старата образователна система – бел.авт.) ученическата аудитория пристъпва към съчиненията на Вазов. Той е стабилен фаворит на следващите две изследвани възрастови групи (III и IV+V клас). Вазов отдава първенството в четвъртата група (VI и VII клас) на Тургенев, следван от Шекспир и Гьоте. Естествено, когато става дума за ученическо четене, особено в последния случай, определението „читателски интереси“ е по-подходящо от „читателски предпочитания“, доколкото в избора на книги несъмнено се намесва и практическият интерес на читателя, мотивиран от присъствието и „тежестта“ на съответния автор в литературно-образователния процес.

Без съмнение съвременната стойност на статиите надхвърля стойността им от времето, когато те са създадени. Изминалият век ги обогатява с други познавателни достойнства. Те престават да бъдат само летопис и картина на състоянието на една гимназиална библиотека и на читателската практика на нейните ползватели, но се превръщат и в свидетелство за генеалогията и първите стъпки на ученическите библиотеки у нас. Работите на Паскалев дават един от най-точните ориентири в параметрите на литературната рецепция в градското социално пространство от началото на миналия век. Те представят ценен и уникален материал за изводи върху актуалните за времето теории за детското четене; за българската рецепция на чуждестранната литература и факторите, които я обуславят; за съотношението научна – художествена литература в библиотеката на един образователен институт; за механизмите, които конструират и налагат литературния канон в образователната политика на българската държава от онези години.

Изборът на доставените (в ученическата библиотека – бел.авт.) книги е правен връх основа (...) на списъци на одобрени от министерството (на просвещението – бел.авт.) за ученишките библиотеки книги; когато се избират книги, неотбелязани в тия списъци, доставката им става след предварително одобрение от министерството. (с. IV)

Изложението на Паскалев е далеч от обективното излагане на факти и емоционално дистанцирания им коментар. И в двете работи ясно личи темпераментното отношение на автора към разглежданите проблеми. Проявяват се неговите научни и естетически пристрастия, както и методическите доктрини, към които се придържа. Някои от категоричните тези на Паскалев изглеждат твърде спорни от днешна гледна точка. Други негови наблюдения обаче впечатляват с проникновеност и убедителност. Критичният, но детайлно аргументиран патос, който е характерен за литературнокритическите му текстове, се проявява и в неговите библиотековедски работи. В тях той засяга въпроси в широкия регистър от погрешния възрастов адресат на конкретни книги в ученическата библиотека (с. VI–VII) до любимия му примат на естетическото над всичко останало в една литературна творба

Но покрай добрите книги се срещат доста много съвсем негодни (...) Произведенията на Станчева, Кършовски, Шарапчиева, Н. Слепий, К Фичева, Н. Живкова, Стерева и много други подобни е трябвало отдавна да се изчистят от ученишката библиотека. (...) От подобно пречистване ученишката библиотека само ще спечели.“ с. VIII) /.../с редки изключения нашите ученици се отнасят твърде леко към книгата. За тях тя е средства да удовлетворят празното си любопитство, затова търсят в нея забавни анекдоти, непременно интересен сюжет. (...) При това художествената страна на книгата за тях обикновено не съществува, те обръщат внимание изключително на онова, което е често пъти най-несъщественото в едно поетическо произведение, та затова четат с еднакъв интерес Шекспира и Станчева, Тургенева и Н. Слепий, Сервантеса и Блъскова, В. Хюго и Стерева;“ (с. XXII)

Ученическата библиотека на Търновската гимназия, макар и само в парадоксите на своя естетически безпорядък с конфликтното съседство („Шекспир и Станчев!“) донякъде напомня знаменитата Вавилонска библиотека на Борхес. Статиите подсказват, че у Славчо Паскалев личи амбицията да превърне нейното подреждане в своя лична културна кауза. Той с жар и отговорност влиза в ролята на Библиотекаря, чийто дълг е да постави всяка книга на съответната лавица, в съответната шестоъгълна галерия и съответния етаж в името на един хармоничен (и утопичен) образователен универсум. Точно заради тази, макар и ограничена само в рамките на педагогическото формиране на детската личност, хармония, за разлика от Борхес, той изглежда доста краен. Първият например принципно допуска да се мине „през Станчов“ по пътя до Шекспир.⁶⁵ Учителят Паскалев обаче предпочита радикалните решения: Станчев няма място не само до Шекспир, но и в библиотеката изобщо, защото богатството на библиотечния фонд прес-

тава да бъде критерий за неговата идеална библиотека в момента, в който влезе в противоречие с принципите на естетическото.

Безспорно Славчо Паскалев е привърженик на т.н. ръководено четене на децата. „Щом смятаме, че умственото и нравственото развитие на непълнолетните се нуждае от ръководството на възрастните, – пише той – последното трябва да се пренесе и върху четенето като едно от важните средства за това развитие.“ (с. XX) Възгледите му не са проява на елементарен патернализъм, а са дълбоко мотивирани от убеждението, че и книгата формира човешката личност. Иначе едва ли би цитирал като аргумент за необходимостта от контрол над детското четене твърде тенденциозната немска илюстрация на някой си Х. Херолд от статията му „Юношеското четиво и ученическите библиотеки“, че „Между 121 осъдени юноши престъпници е било констатирано у 92 от тях лошото четиво като главна причина на престъплението.“ (с. XXIV) Подобен библиоцентричен светоглед привлича със симпатичната си романтична вяра в злите и добрите сили на книгите. Той изглежда естествен за човек като Паскалев, живеещ за тях и чрез тях. Духовно близък е и на намиращия се в уютното си Гутенбергово детство XX век, за който компютъризацията на Вавилонската библиотека е все още само предсказание на Касандра. Паскалев не чака пасивно това бъдеще и изпълнява своята изследователска задача блестящо. Нищо, което впоследствие знаем за гимназисткото четене от това време, не опровергана статистическите показатели и изводите в неговите студии.

В тях обаче няма само едно сведение, за което Паскалев просто не е могъл да да приведе никакви данни в съответна таблица: колко хора с литературни претенции в България тогава (а и столетие по-късно) ще възприемат и ще разбират една професионална, аргументирана и темпераментно писана литературоведска хуманитаристика, чиито текстове визуално изглеждат така:

Възраст	Четене на книги		Четене на списания									
	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите
I а	51	4	6	13	221	643						
I б	51	14	4	11	210	490						
I в	51	19	4	10	260	597						
II а	100	7	3	9	370	592						
II б	60	13	4	11	300	577						
II в	61	18	4	14	300	601						
III а	60	9	3	13	380	637						
III б	60	4	2	8	380	591						
III в	60	14	3	14	380	593						
IV а	60	14	4	8	387	593						
IV б	60	11	4	7	318	491						
IV в	60	17	13	8	317	590						
V а	60	13	8	12	312	493						
V б	67	8	10	8	341	512						
V в	69	7	5	10	300	501						
VI а	60	4	3	13	300	500						
VI б	60	3	4	9	307	497						
VI в	60	3	2	17	340	500						
VII а	60	4	11	8	310	491						
VII б	60	7	4	3	31	204						
VII в	60	7	4	4	310	490						
Всичко	304	134	101	113	4710	9301						

Възраст	Четене на книги		Четене на списания									
	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите	Число на четещите
I а	51	4	6	13	221	643						
I б	51	14	4	11	210	490						
I в	51	19	4	10	260	597						
II а	100	7	3	9	370	592						
II б	60	13	4	11	300	577						
II в	61	18	4	14	300	601						
III а	60	9	3	13	380	637						
III б	60	4	2	8	380	591						
III в	60	14	3	14	380	593						
IV а	60	14	4	8	387	593						
IV б	60	11	4	7	318	491						
IV в	60	17	13	8	317	590						
V а	60	13	8	12	312	493						
V б	67	8	10	8	341	512						
V в	69	7	5	10	300	501						
VI а	60	4	3	13	300	500						
VI б	60	3	4	9	307	497						
VI в	60	3	2	17	340	500						
VII а	60	4	11	8	310	491						
VII б	60	7	4	3	31	204						
VII в	60	7	4	4	310	490						
Всичко	304	134	101	113	4710	9301						

⁶⁵ („Някой предложил един регресивен метод: за да се намери книгата А, трябва да се открие книгата В, която ще посочи къде се намира А; за да се намери книгата В, първо трябва да се открие книга С – и така до безкрайност...“ Х. Борхес. Вавилонската библиотека. С., 1987, с. 46).

За детската литература – отвъд дидактизма

В майската книжка на списание „Мисъл“ от 1906 г. се появява обширната статия на Славчо Паскалев „Нашата детска художествена литература“⁶⁶. И днес много изследователи я посочват като първата сериозна и задълбочена работа по тази проблематика у нас, въпреки малкото хронологично предимство на Стилиян Чилингиров. Под явно асоцииращия с идеала за „спартанско възпитание“ псевдоним С. Спартански той през 1904 в три последователни книжки на сп. „Учител“ помества своята студия „Детската литература“. Според Петър Парашкевов работата на Паскалев

е събрала много от опита на теорията в Западна Европа и Русия и въпреки че в основни линии се придържа към една компилативна, при това с доста неизяснени и атакуеми места естетическа платформа, каквато е тази на д-р Кръстев, воюва не само за ревизия на закостенели разбирания, но поставя и принципно нови въпроси пред българските автори, които творят или коментират литературата за деца.⁶⁷

С бележката, че в горният цитат също не липсват „доста компилативни, неизяснени и атакуеми места“, можем да продължим краткия обзор на рецепцията на Паскалевата студия. Албена Хранова проследява историческите разбирания за художественост в детската литература и, търсейки отговор на старата дилема дали има специфична „художественост за деца, различна от тази за възрастни, или има литература за възрастни и литература за деца, но само първата от тях е литература“, също се позовава на работата на Сл. Паскалев⁶⁸. За Симеон Янев тя е „най-значителната статия в процеса на критическото самоосъзнаване на детската литература във времето до войните“⁶⁹:

Едно днешно добро познаване на състоянието на детската литература в годините, когато Паскалев пише статията си, **не може да опровергае верността на неговите наблюдения**. Действително той е систематизирал в лаконичната си характеристика белези, които са генерални за детската литература тогава. Несъзнаващ необходимостта от подобни творби, авторът е успял да види потрезво от нейните ревнителни реалната ѝ цена. Ето защо **сред малобройните някогашни рецензии и статийки ние не можем да намерим друга така точна и жестока преценка на постиженията и състоянието на детската литература**.

---

⁶⁶ С. Паскалев. Нашата детска художествена литература. – М и с ъ л, 5, 1906, бр. 6, с. 321–31, бр. 7, с. 427–44.

⁶⁷ П. Парашкевов. Списание „Мисъл“ на д-р Кръстев и детската литература“. В: Студии и статии по българска литература за деца. Благоевград, 1996, с. 178.

⁶⁸ А. Хранова. Двете български литератури. Пловдив, 1992, с. 93.

⁶⁹ С. Янев. Българска детско-юношеска проза. С., 1987, с. 64–66.

Откроява се странна ситуация. В историята на българската детска литература по-популярна и по-високо ценена се оказва статия, изградена върху принципното съмнение в самото съществуване на „специално предназначена за деца литература“, отколкото друга, която я апологизира. Причините едва ли трябва да се търсят само в несравнимо по-меродавния авторитет на „Мисъл“ спрямо „Учител“ като списания. Твърде общо би било и обяснението за различната степен на обвързаност на статиите с проблемите на литературата (като многозначно изкуство с винаги условни цели) и съответно на педагогиката (като планиран винаги с еднозначни цели процес). Тези причини естествено отвеждат към литературоведската ерудиция на автора и към естетическите образци, възприети от него. Предимство дават на Паскалев и преките наблюдения върху важни аспекти от детско-юношеската психика и специфична читателска активност. Онова, което прави статията му особено ценна в контекста на изследвания от нея предмет, обаче е друго. Паскалев коментира един изначален и смятан за фундаментален проблем на литературата за деца. Това е проблемът за нейната естетическа идентификация според категориите на адресанта и адресата. Литературоведът професионално „диагностицира“ ранната „детска травма“ на детската литература, нанесена ѝ от нейната генетична и функционална подчиненост спрямо педагогиката. Въпрос, който звучи с различна актуална сила в различни периоди от историческото развитие на детската литература, доколкото и днес самата тя с „приложената“ ѝ теория подхранва съмненията в своята художественост. Тези съмнения я определят като „маргинална“, „инструментална“ или „пара“литература, обитаваща „сивата“, контрабандна зона на границата между „чистите естетически ценности“ и „утилитарните дидактически цели“, между „художествено“ и „нехудожествено“. Такава граница просто няма, не може да има, и самата презумпция за нейното съществуване е най-прекият път към литературоведската заблуда.

Статията на Паскалев използва структурата на един обикнат през периода жанров модел. Той обособява съдържанието в две части. Първата излага теоретичните постановки и методологията, които съблюдава изследването. Втората критически коментира конкретен литературен материал.⁷⁰ В собственото си поле (детската литература) статията може да се възприеме и като своеобразно продължение на един принципен спор. Той е актуален за литературната естетика между 1896–1903 г., но в последвалите години периодично избухва под различни варианти на антитезата „за и против тенденциозната литература“. По-широко поглед-

---

⁷⁰ Втората част не битува в сянката на теоретичната си прелюдия – Владимир Трендафилов, например, ползва наблюденията на автора ѝ върху характера (брой на изданията, възрастова насоченост, влияния и имитации) на българските детски списания от началото на XX век. Вж. В. Трендафилов. Дебютът Дикенс: начална рецепция на английския автор и на творчеството му в България. – LiterNet, 11.08.2007, № 8 (93); „Накъде тече детската литература или кой (все по-нарядко) се страхува от Ханс Кристиан Андерсен“ – LiterNet, 02.07.2006, № 7 (80).

нато, освен двамата първи антагонисти в спора – проф. Ив. Шишманов и д-р Кръстев и съответните им „партньори зад кадър“ – Ив. Вазов и П. П. Славейков – има и трети, макар и не толкова авторитетно персонализиран *ex cathedra*. Това е социалистическата литературна критика. На нея правят чест с теоретичното си равнище статиите на починалия през 1902 г. едва на 26 години марксист с изразен социологически подход Д. Димитров⁷¹; той обаче естествено събужда подозрения у своите съпартийци, когато анализира чрез функционални термини като „норма“ и „вкус“ вместо с идеологемите „база“ и „класово съзнание“. Паскалев публикува работата си в „Мисъл“, от което е ясно, чия страна в спора защитава самият той. Развивайки тезата на авторитета д-р Кръстев, че „изкуството няма никаква друга пряка цел освен да емоционира, да доставя наслада“, С. Паскалев определя детската литература като „тенденциозна в най-грубата смисъл на тая дума“, защото „си служи с изработените в литературната еволюция поетически форми и похвати, не за да буди естетически емоции, а да поучава“. Затова и „съществуването на специално за деца предназначена литература“ той приема за „плод на едно печално заблуждение“, доколкото е твърдо убеден, че „художествено произведение, от което биха могли да се възхищават само децата, но което не е в състояние да буди естетически емоции у възрастните, е безсмислица.“ Естетическата система, възприета от Паскалев, прави достатъчно ясни основанията за открито септичния патос на статията му спрямо литературното творчество за деца. То просто не се вписва в концепцията му за художествена литература. Ако се опитае обаче да реконструираме основанията за този скептицизъм, би трябвало да поставим статията в адекватния ѝ културно-исторически контекст. В края на XIX – началото на XX в. в естетическите и литературните вкусове се конкурират различни тенденции, но най-особеното за българската ситуация е, че в нея освен институционалната „липса на канон“, няма масово култивирана и осветена от традицията „средна“ художествена норма в практическото „правене на стихове“. (Такава например в Русия задава от средата на XIX в. досега „пушкинският стих“. Всички негови орнаменти и асоциации, технично и с прилична рутина могат да възпроизведат във всеки албум или романс и велики поети, и невзрачни дилетанти, сред които и ребусникът Синицки от „Златният телец“!) Едновременно със стиховете на П. П. Славейков, К. Христов и П. К. Яворов обаче през 90-те години на български може да се чете навсякъде и доста по-несръчно, но затова пък доста по-претенциозно стихотворство от това на Й. Джинот или Г. Пешаков. Изглежда, днес вече трябва да отговорим в социологически параметри, какво все пак са били за своите съвременни читатели графоманите Сем-

---

⁷¹ Д. Димитров. Из живота и литературата. – Н о в о в р е м е, год. III, 1899, с. 932–39; Ив. Ст. Андрейчин и Д-р Кръстев. – пак там, год. II, 1898.

ков⁷², Станчев, Кършовски, Шарапчиев, Гребенаров, Кесяков, Сливков-Салютот, Н. Слепий, К Фичев, Н. Живков, Стерев, Москов, Люляков, Шопов, Миранзов, Мирчов, Голчев, Лобошки, Ванков, Н. Лица, Вакавчиев, Панайотов, Каракушев и др. след като се е налагало критици като д-р Кръстев и Славчо Паскалев доста войнствено да ги пропъждат от литературното поле. За литературната наука обаче графоманите също влизат в сферата на литературните явления. Още повече, че сред няколкото от горните имена, за които знаем по нещо, се оказват и неуки провинциалисти, и образовани в Европа бъдещи дипломати, и смахнати чудаци, прехранващи се от подбивите по техен адрес из кафенетата, и солидни представители на заможната градска класа. Въпросът обаче засяга не само изтрита имена, а и много по-дълбинни, „онтологични“ форми на социалния живот на литературата. В много сфери тя изобщо не е изгубила паметта за възрожденското си звучене и прагматични функции. В своя спомен Васил Друмев, който умира в 1910 г., е засвидетелствувал практики на своето ученичество към средата на XIX в. Откъсът от статията на Паскалев, който описва литературните дейности на учениците от 90-те години, съвсем малко се отклонява от дословното съвпадение с практиките на Възраждането.

<p>...По добрите съчинения се четели в ученическото дружество „познай себе си“, а по-слабите – пред по-тесен кръг, словата пък се произнасяли в църквите на близките селища, чиито богомолци охотно приемали младите оратори на гости...</p>	<p>По-добрите декламации се посрещали с ръкопляскания /.../ Сказките се четели и разисквали от ученици от горните класове... давали се упътвания на декламаторите, понякога се правил разбор на декламираното стихотворение (от самия декламатор или от другито) (с. X)</p>
---	---

Негативизмът към възрастово специфичната литература у Паскалев се оказва естествена реакция на един естетически подготвен читател към конкретните ѝ домашни прояви. Втората част на текста предоставя достатъчно (и достатъчно убедителни) примери за елементарна или направо неспособна поезия, оправдаваща художествените си липси с деклариран социален ангажимент или спекулираща с девствеността на детския читателски вкус. На фона на тези обстоятелства буквалният прочит на Паскалевата работа единствено като завършено отрицание на потребността от специализирана литература за деца изглежда доста ограничен. Ако искаме да я схванем в цялата ѝ потенциална пълнота, трябва да я възприемем и като израз на активна позиция спрямо необходимостта детската литература да

⁷² Вж. специално един от най-важните анализи на явлениято у: **В. Трендафилов**. Конфузният лакмус на традицията: Нягул Семков и българската литература. – В: Анархистът законодател. Сборник в чест на 60-годишнината на професор Никола Георгиев. С., 1997, с. 225 и сл.

се еманципира художествено от властта на педагогиката и дидактизма. Възгледите на Паскалев се подчиняват на желанието за издигане на родното литературно творчество за малките на такова равнище, което би позволило неговите образци да разширят предварително зададения им възрастов аудиторен обхват до пределите на цялата читателска общност. Статията е мотивирана и от осъзнатата отговорност на автора ѝ към детската читателска публика в нейното синхронно състояние и в нейните културни перспективи. Той не приема подценяването на детското общуване с литературата („*трябва да се държат далеч от децата (...) всички ония „поетически“ произведения на детската литература, съществуването на които се дължи на нелепия възглед, че на децата трябва да се дава духовна храна, качествено различна от оная на възрастните*“) и отказва да се примири с факта, че много автори, лишени от талант, се отдават именно само на творчество за деца, като паразитират върху „неразвитите“ им художествени представи. Онова, за което той предупреждава с особена тревога, е обстоятелството, че като дава поле за изява на подобни творци, литературата за деца, всъщност формира лош читателски вкус, обуславящ рецептивните предпочитания и на вече порасналия индивид (важен паралел тук се прокарва между детската и сензационната литература). Коментирайки лошата литература за малките, статията предлага и нейната алтернатива. Тя има конкретни имена и, макар несистематизирана, може да се възстанови от развърляните на различни редове нейни примери. Не е трудно да прогнозираме, че една евентуална Паскалева антология на литература, подходяща за деца, би включвала книги на Перо, Е.Т.А. Хофман, Хауф, Шамисо, Тик, Пушкин, Жорж Санд („Занд“), Андерсен, Дикенс, Марк Твен, Киплинг, Щорм, Мамин-Сибиряк, Сетън-Томпсън. Списък, чието съдържание не стои далеч от съвременните представи за детска литературна класика, с което сам по себе си квалифицира както читателската ерудия, така и читателския вкус на своя съставител.

Славчо Паскалев сред скандала „Санин“⁷³

Вълненията на литературната публика и критическите рецепции на романа на М. П. Арцибашев „Санин“, който в България се разпространява още в оригинала си от 1907 г. и последвалия в 1909 г. превод, изпълват крайните тонове в гамата от гневните отрицания като „вулгарна порнография“ до възторжените апотеози като „химн на освободената плът“. Еднакво дистанцирана от тях обаче се откроява с равнището си голямата аналитична студия на Славчо Паскалев за романа, публикувана през 1910 г. в „Демократически преглед“.⁷⁴ В своята интелектуална автобиография отново Ив.

⁷³ Подробно вж. студията «Социология на забравените литературни култове (А. Апухтин, М. Арцибашев) в: Я. Милчаков. Социални полета на литературата. С., 2009, с. 237–275.

⁷⁴ С. Паскалев. С. Един моден роман. – В: Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, 1910, кн. V, с. 549–568.

Мешеков е засвидетелствувал силното впечатление, което е направила студията на Паскалев (ЛП с. 104) В духа на времето тя започва с тревожния размисъл за „парвенюшкия“, непълноценен и повърхностен начин, по който в България се възприемат европейските културни образци и тенденции:

„да, ние сме твърде далеч от своя идеал – да бъдем равноправни членове в семейството на европейските народи /.../ да чувстваме своята общност с Европа, да съзнаваме единството на нашите културни задачи, да преживяваме /.../ тревогите и съмненията на съвременния европеец . И все пак ние сме европейци.“⁷⁵

По-нататък студията характеризира Арцибашев като („твърде талантлив, макар и не първостепенен представител на най-новото поколение руски писатели“, „даровит писател, способен да гледа света с поетическо око“); обществената атмосфера и „кризиса, който преживява днешното поколение в Русия“; минава през ерудитски анализ на романовата теза („смес от вулгаризирано нищиеанство и възгледи, заети от [...] Бодлер, Оскар Уайлд, Ведекинд, Пшибишевски и др. култ към плътта“, на сюжета („твърде несложен“) и на характерни епизоди; дава обща оценка на „Санин“ („като художествено произведение |с/с/| значителни достойнства, които го поставят високо над обикновената булевардна и порнографическа литература“, но „с най-важни недостатъци – тенденциозност, която се чувствава на всяка страница и безжизненост, схематичност на главото лице“).

Верен на своя обществен дълг като литературен педагог, Паскалев предупреждава и за особено драстичните случаи на социалнопсихологически въздействия на романа върху отделни читателски общности. Такива са организирани в Русия „санински групи“ от гимназисти и студенти за практикуване на „свободна любов“; (З. Гипиус също описва как тълпи студенти с отдаденост като пред обет са питали „да живеем ли по Санински?“)⁷⁶. Остро дискутираната „полова проблема“ сред тогавашните търновски гимназисти ги изправя пред същия избор.

Помня – пише Мешеков – повдигна се от Славчо въпросът за поезията на Пшибишевски и други декаденти: „Нужно ли е да се изпитва на личен опит, както учи Пшибишевски, дали е вредно едно нещо, или не е нужно?“ Неговият отговор бе: „Не е нужно.“ (ЛП, с. 92)

Накрая студията завършва със задължителния тогава скрупулозен критичен коментар (непременно си струва да отбележим – от цели 5 страници!) на езика на българския превод. Паскалев го сравнява с оригинала и му отрежда безпощадната, но лингвистически детайлно аргументирана оценка като „безобразен, невежествен и недоброръствен“.

⁷⁵ Пак там, с. 550–551.

⁷⁶ З. Гипиус. По Арцибашеву. – З а С в о б о д у!, (Варшава) № 108, 1925.

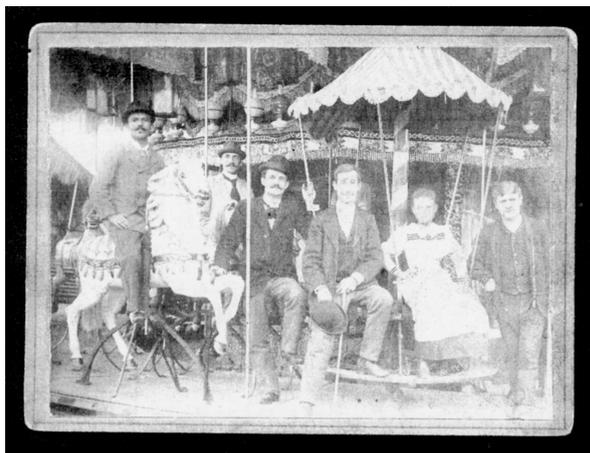
Човек на 1910-та и съвременник на литературоведската отговорност

Славчо Паскалев е от онези фигури в културната история, за които се разбира много по-късно, какво всъщност са били много по-рано. Опитът учи, че този род „преоткривания“, от една страна, „дестабилизира“ актуалния литературен канон и размества авторския „пантеон“, като внасят неизбежен „шум“ и ентропия в техните йерархии. От друга страна обаче, „ренесансите“ въздействуват с различни познавателни и аксеологични стимули. Не само като кумулативни „приноси“, които според позитивисткия идеал осветяват непознатото литературно минало, но и като нововъзникнала културна ситуация на ценности, имена и творби. За литературоведската биографистика, а и за всяка друга, фрази като „истински човек на своето време“ или съответно „...на бъдещето“ са винаги условни; банално е да се напомня, че същото важи и за литературоведските текстове, които преживяват реактуализации. Е. Балцержан изброи 7 отговора на въпроса в поучителното заглавие „Как старее литературознанието“⁷⁷. Струва си да помислим и как то „се подмладява“. Кой е предполагал, например, че възрожденските реторики и епистографии изненадващо ще привлекат интереса на българските литературоведи през 70-те – 80-те години на XX в.; че Д. Матов ще бъде четен паралелно с митологичните теории на Леви-Строс и Мелетински; че „страхът на Запада“, описан от Ж. Делюмо, ще ни напомни и българските образи на колективния страх в трудовете на Д. Маринов; че „Поетиката“ на Крум Кърджиев от 30-те години, пространствено ограничена по влияние в Шуменската гимназия, ще дочака след 60 години признание като „български иманентизъм/формализъм“, че в началото на XXI в. Боян Пенев ще ни интересува особено като „таен“ читател на ОПОЯЗ и т.н.? Проблемът е – на кой от вербалните фрагменти, чийто дискурсивен синхрон разбираме най-общо като българска литературна модерност на прелома между XIX–XX в., ще признаем някаква водеща роля. Такава роля е определяна на радикалната конфронтация с Вазовия „опълченски калпак“, на популяризацията на Ницше и Бергсон, на „сънищата“, „бяновете“ и „тъгите“ на „модерния поет“, на призивите да култивираме такава среда за възприемане на чуждите „Шекспир, Гете, Байрон, Хайне, Пушкин“, в която накрая да се появят и „нашите“ им възплъщения; като знак на модерност се е приемала (само)идентификацията у декаденти, бохеми, „жеманфишисти“ и символисти, като девиз – стиха „...*че няма зло, страдание, живот, || вгн от сърцето ми – кивот...*“ и т.н. Колкото и качествени различия да обхваща, тази линия е определено драматична и персонализирана – без конфликти и без имена като П. П. Славейков, д-р Кръстев, П. К. Яворов и Т. Траянов просто не можем да я възприемаме и описваме. Съществува обаче и друга линия на модерността. Макар и доста тежко като езиково решение, нека условно я наречем линия на деперсонализираната литературна компетентност. В нея, според литературните историографи, които обичат да работят с дескриптивно-оценъчни единици като „движение към епична цялост-

⁷⁷ E. Balcerzan. Jak starzeje się literaturoznawstwo? Siedem odpowiedzi na (podchwytliwe) pytanie. – T e k s t y D r u g i e, 1992, № 6, s. 5–21.

ност“, „нови естетически хоризонти“ и други терминологични извисености, попадат „несъществени“ явления. Такива като: един опит за превод в тоничен стих, една оригинална характеристика на цяла категория литература според нейния функционален адресат – децата; или на онази литература, която е адресирана „само за възрастни!“, защото изисква да бъде дефинирано и понятието за „порнография“ с целия комплекс моралистки категории и художествени конвенции, при това в центъра на остра международна полемика около скандален руски роман. „Встрани“ от „големите наративи“ на литературната ни история изглежда и един великолепен като статистика и изводи литературносоциологически и рецептивен анализ на младежката читателска публика от първото десетилетие на ХХ в.

Всичко това оставя след себе си Славчо Паскалев като критик, теоретик и литературен педагог. И това наследство, все едно дали той самият го е планирал, или не, подказва внушения за интегрален културен проект с център – модерната литературна образованост. Представата за неговата личност дължим на хора, които са го познавали. Тях отдавна ги няма. Досега успяхме да научим съвсем малко за потомци на неговия род.⁷⁸ Неизвестна е съдбата на неговата богата библиотека. Споменахме между другото и думата „деперсонализирана компетентност“. В случая със Славчо Паскалев тя носи един загадъчно значение. Внушава го дословният превод на „деперсона“ като „без лице“. Не знаем как е изглеждал той в по-зрелите си години, защото не можахме да открием негова индивидуална снимка. Без да сме сигурни кой кой е, под една обща фотография – великолепна емблема на „бел епок“! – четем надписа: „Български студенти в Лайпциг ок. 1893 г. Д. Христов (Даскала) Б. Дамянов, Сл. Паскалев, и др.“⁷⁹. Несъмнено обаче трябва да разгърнем неговите страници. Те ще ни кажат много като културен документ на миналото и като пример за литературоведска отговорност на всяко време пред трудните въпроси за социалния живот, професионалната драма и човешкия смисъл на литературата.

⁷⁸ За което дължим благодарност на г-жа Марлена Паскалева, библиотекар в НБКМ.

⁷⁹ НБКМ, № 2708, оригинал 12/16 (СИ 415).